

MOTIV PATRIOTIZMA U HRVATSKIM PUTOPISIMA (I) PUTOPISI ILIRIZMA*

ANTE FRANIĆ

Ideja patriotizma je najrealniji oblik altruizma. Živeći za narod, živim za drugoga, za čovječanstvo i isto dobro zadovoljavam posebnost svoje individualnosti.

Putopis je od ponajljepših i najmodernijih književnih oblika, mada bijaše moderan već kod klasika. To je literarna forma, pristupačna svakom duhu...

(A. G. Matoš, 1907, 1909)

1. UVODNE OPASKE

Kao historijska kategorija pojam patriotizma je i u povijesti hrvatskog naroda u posljednja dva stoljeća doživljavao određene zakonomjerne promjene u značenju, i u pozitivnom i negativnom smislu, počevši od društveno progresivnog nacionalno-slobodarskog značenja (tipa Francuske revolucije 1789. i njezina gesla o Slobodi, Ravnopravnosti i Bratstvu) preko romantičarski zanesene glorifikacije patriotizma kao najviše građanske etičke (i estetske) vrline i preko buržoaske lažne verbalistike o svetosti domovine te kozmopolitsko-nihilističke i tzv. »internacionalističke« negacije »rodne grude« pa do nacionalšovinističkih »patriotskih« varijanata izdajstva i konačno do istinskog socijalističkog patriotizma. Taj historijski fakat, do danas u hrvatskoj historiografiji nedovoljno pro-

* Ovdje je uzeta u obzir putopisna proza onih pisaca koji su svoja djela objavili do 1849. ili pak i poslije, ali su im djela duhom i načinom vezana za razdoblje ilirizma. Pojedina putopisna djela pisaca ilirizma, ona koja su nastala na tradicijama ilirizma, ali su u biti određena duhom i atmosferom postilirskih političkih i kulturno-književnih prilika, bit će obrađena u nastavku ovoga rada.

učen¹ i (ponekad maglovito) protumačen, nije se u svim svojim vidovima jednakomjerno odrazio u hrvatskoj književnosti, pa čak ni u pojedinim pripadajućim literarnim razdobljima. Ne ulazeći u tu vrlo kompleksnu problematiku, koja polifono zadire u tematiku naznačenu u naslovu, mora se odmah naglasiti da je ipak cjelokupna hrvatska književnost u tih stotinu i toliko godina, pa tako i putopisna proza od Mažuranića i Nemčića do Krleže i Šegedina, stajala u znaku tih društvenih i političkih, u mnogočemu specifično hrvatskih varijacija pojave i pojma patriotizma.

O patriotizmu u književnim djelima može se razmišljati na više različitih načina, i to prema tome što se sve podrazumijeva pod pojmom patriotizma i kakvu sve funkciju on ima u umjetničkim djelima. Bez obzira na polazna stajališta i opredjeljenja, na načine razmišljanja i interpretiranja patriotizma u književnim djelima, taj se pojam u najširem smislu mora definirati kao (pozitivan) čovjekov emocionalni i racionalni stav i odnos prema (užoj i široj) domovini. Ne dakle samo prema pripadajućem narodu (naciji), iako je čovjekovo nacionalno osjećanje značajan sastavni element patriotizma. Pojam ljubavi prema domovini širi je i složeniji od pojma ljubavi prema naciji, pa prema tome patriotski osjećaj nije istovjetan nacionalnom osjećanju. Svako poistovjećenje patriotskoga s nacionalnim stvara na teorijskom planu mučnu zbrku u mišljenju, a u društvenoj praksi u pravilu dovodi do kobnih, pogubnih posljedica u životu narodnih kolektiva i pojedinaca. O patriotizmu kao političkoj pragmatičnoj kvalifikaciji može se rasuđivati po logici političke (i politikanske) svrhovitosti, a slično tomu može se o patriotizmu u filozofskoj ili sociologijskoj ili kakvoj drugoj neliterarnoj funkciji poimanja rezonirati na filozofski, sociološki ili kakav odgovarajući drugi neliteraran način. U svakom takvom slučaju pristup patriotizmu nije primjeren u potpunosti književno-estetskim vrednovanjima djela. Međutim, bez takvih tzv. neliterarnih pristupa literarnim fenomenima (ili: fenomenima u literaturi) nije moguće ni estetski ni literarno-historijski tumačiti i ocjenjivati književna djela, pa tako ni fenomen patriotizma u književnosti i oko nje.

Patriotizmu kao književnoj pojavi u putopisima hrvatskih pisaca ilirizma nije u nauci o književnosti poklonjena, obzirno rečeno,

¹ Kao vrijedan i instruktivan rad novijeg datuma o toj problematici sa stanovišta suvremenih dometa historijske znanosti zaslužuje pažnju referat J. Šidaka na simpozijumu u povodu 130-godišnjice Hrvatskog narodnog preporoda (Ilirskog pokreta) »Hrvatski narodni preporod — ideje i problemi«, *Kolo*, NS, IV/1966, trobr. 8/9/10, str. 137—157.

zaslužna pažnja.² To pitanje u kroatistici zapravo nije ni dodirnuto, premda je poetska i društveno-povijesna funkcionalnost pojave patriotizma u hrvatskoj književnosti često općenito naglašeno ili pre-naglašeno isticana. U povijesti hrvatske književnosti i književne kritike bilo je pojedinih razdoblja ili faza u razdobljima kada se (ovakav ili onakav) patriotski doživljaj ili kriterij izdizao iznad umjetničkoga ili se pak izjednačavao s njim. To se događalo i u razdoblju o kojemu je ovdje riječ, osobito u ranoj fazi ilirizma. Tada je naime zagospodarilo utilitarističko mišljenje, koje ni poslije nije bilo sasvim napušteno,³ da je najvažniji zadatak hrvatskih intelektualaca da na materinskom (a to je značilo novoštokavskom) jeziku pišu književna ili kakva druga djela iz svojih struka ili hobija. Tako je npr. Adolf Veber Tkalčević na samom početku svoga književnog djelovanja u članku »Domorodne misli« (*Danica*, 1847) pisao zanosno: »Knjige neka nam kao iz neba cure! Svatko tko ćuti u sebi snage, zasući rukave pa škripi perom.«⁴ A u jednom svojevrsnom programskom članku, »O načinu kojim se narodnost i kod obladanih naroda sačuvati može« (*Danica*, 1839, br. 43), deklarirajući svoje osnovno gledište o (svojoj) narodnosti i književnoj proizvodnji, ilirci forsiraju patriotski kriterij i zalažu se da se po njemu moraju vrednovati sva djela. U članku se kaže i ovo: »Ne mēri se vrēdnost literature koje ili barem ne isključivo po onom kako se ona drugomu narodu dopada, nego polag onoga kako se svome vlastitome puku priljubljuje«. Nekoliko godina poslije, kad su se počeli javljati kritičniji stavovi i mišljenja o primarnosti patriotskog kriterija (u životu i umjetnosti), proglašavali su se takvi kritički raspoloženi pojedinci ljudima koji nisu dobri patrioti. Tako je Stanko Vraz⁵ zbog svojih inače umjerenih, »blagih referata u *Kolu* bio javno i privatno napadnut, jer su ljudi tvrdili kako on svojim kriticizmom vrijeda zaslužne rodoljube.«⁶

Kao i sve druge književne vrste, tako su i putopisi u to doba (kao tipičan plod romantizma) nastajali s jakom patriotskom moti-

² S. Ježić uredio je svojevrsnu antologiju *Hrvatski putopisci XIX. i XX. stoljeća*, izd. Zora, Zagreb, 1955, i u njoj, osim predgovora, odabranih putopisnih tekstova i napomena o zastupanim putopiscima, donio i nepotpun popis hrvatskih putopisa. Ali ni u Ježićevu predgovoru nema govora o patriotizmu i putopisima, osim sporadički, kao i u drugim raspravama i studijama o književnosti ilirizma.

³ Za ilustraciju mogu se spomenuti Matoševi ili Krležini otpori takvu načinu vrednovanja umjetničkih djela.

⁴ Slične misli Tkalčević je iznio više puta, npr. i u *Danici* 1848, str. 67.

⁵ S. Vraz u sonetu »Nadriknjištvo« u prvom katrenu pjeva: »Kod nas piše sve što nosi uha, | Nudeć kupcu pa kakvo je da je, | I umrijet će, ako l' taško ustraje, | Duh slovinski s tog svagdanjeg kruha.«

⁶ A. Barac, *Hrvatska književnost*, Zgb, 1954, knj. I, str. 129.

vacijom i svrhom. Umjetnička vrijednost tih putopisa, razumije se, nije zavisila o kumulativnosti pišćeve patriotske namjere i želje, već o njegovu književnom talentu. To je i mnogim piscima bilo manje-više jasno, te su neki od njih, čak i utilitarist Tkalčević,⁷ isticali da su doduše svi pisci svojoj domovini korisni, ali da tek malobrojni književno daroviti pojedinci mogu stvoriti djela od veće i trajnije umjetničke vrijednosti.

Na početku 19. st. u Zagrebu, Karlovcu, Sisku i Varaždinu poletniji razvitak trgovine i obrta razvio je (ne samo) u redovima građanske klase veću potrebu i želju za putovanjima, najprije radi materijalnih probitaka,⁸ a potom i radi udovoljavanja raznim čežnjama duha. I oni slojevi, odnosno mnogi pojedinci iz tih i drugih slojeva društva, koji iz financijskih ili poslovnih razloga nisu mogli ili trebali češće putovati, zadovoljavali su svoju neostvarenu želju za dalekim putovanjima čitajući opise tuđih putovanja, najradije svojih sugrađana i sunarodnjaka. Tu želju za putovanjima, koja je od iskona snažno djelovala na čovjekov život u svim vidovima, u Zagrepčana je tridesetih godina još više razbuktala novoizgrađena cesta (1833) od Zagreba do Karlovca, do grada koji je bio na samoj granici »drugoga svijeta«, tj. nepoznate turske Bosne i cijeloga zagoletnog Istoka. Romantičarski način doživljavanja pothranjivao je »ilirsku« opsesiju za putovanjima i upoznavanjem nepoznatih ali čuvenih zemalja, osobito atraktivnih predjela svoje uže (hrvatske) i šire (»ilirske«, odnosno južnoslavenske) domovine. Koliko su bili opsjednuti željom za putovanjem vidi se i iz činjenice što su ilirci u raznim književnim oblicima davali maha opisima nepoznatih (i često irealnih) krajeva i ljudi, kao npr. u lirici, u kojoj se nerijetko pjeva o neznanu putniku kojega na putu prate svakojaki čudesni događaji (većinom) u tuđini (ilustrativan su primjer dvije pjesme istog naslova, »Putnik«, jedna Vukotinovićeve a druga Preradovićeve). Zahvaljujući tomu romantičarski obojenom kultu putovanja u to se doba relativno mnogo pisalo i objavljivalo zemljopisnih prikaza pojedinih gradova i krajeva, te se može reći da je tada i geografija, pored historiografije, etnografije, numizmatike i nekih drugih naučnih disciplina, doživjela u Hrvatskoj, napose u Zagrebu, velik i nagao napredak.⁹

⁷ *Danica*, XIV/1848, str. 118.

⁸ V. Krestić, »Stanje saobraćaja u Hrvatskoj u vreme ilirskog pokreta«, *Kolo*, NS, IV/1966, 8/9/10, str. 194—199.

⁹ Pojedini zemljopisni prikazi nalaze se na rubu putopisnog načina kazivanja, te bi se neki od njih uvjetno mogli uvrstiti u širi izbor putopisa, npr. onaj etnografsko-geografski zapis »Nešto o Bugarih (Izvadak iz dnevnika jednog domoroca putovavšeg u Carigrad na koncu godine 1843)«, *Danica*, X/1844, br. 3.

Nagli prosperitet putopisnih djela u to doba, uvjetovan društvenim zbivanjima u Hrvatskoj i općom romantičarskom atmosferom, podudarao se s jednom od praiskona naglašenom crtom ljudskog bića. Naime, forma putopisa primjerena je ljudskom nagonu za seljenjem i kretanjem, od čovjekovih nomadskih vremena i traženja hrane »za danas« do suvremenih »luksuznih« turističkih migracija i želja da se i tijelom dosegnu maglovita prostranstva kozmosa. Posredstvom slobodnih opservacija i mnogovrsno maštovitih egzibicija putopisac je svoja strogo subjektivna mišljenja i dojmove sugestivno nametao znatiželjnim i sugestiji podložnim, putovanja željnim čitaocima kao njihove vlastite.

Pisci i kulturni radnici oko *Danice*, uviđajući putomanijski fenomen svoga doba, nastojali su svojim suvremenicima, tj. pretplatnicima i čitaocima dati što više putopisne proze stranih i domaćih autora. U duhu tih intencija pojavio se u *Danici* (1846, br. 45) i jedan karakterističan članak »O putovanju«, u kojem ilirac Dragutin Galec propagira putovanje kao oblik življenja, promatranja i voljenja domovine, potičući mlade »neka putuju, te ne samo da putuju, već da ono što im se znamenitoga i zanimivoga na svom putovanju ukaže, svētu« priopće, jer će tako ujedno koristiti općoj, narodnoj stvari. Slične savjete daje i Tkalčević u putopisnom zapisu »Kratka opis duga putovanja« (1847), shvativši putovanje i kao znak napretka, kao sredstvo izobrazbe i kao način da se još više zavoli domovina: »Jedan od najpoglavitiijh znakah našega naprédka jest što se naša domorodna za izobraženostju čeznuća mladež ne derži više toli neodlučivo svoga rodnoga mēšta, kano školjka morskā hridi, već što se, razkēršivši nemile okove koje ju k njemu vezahu, širom po svētu razilazi.«¹⁰ Toj putomaniji narugao se u putopisnom kozerijsko-feljtonističko-rodoljubnom zapisu »Diho-putovanje« Vladislav Ante Carević, poslavši ga iz Trsta (1846) *Zori dalmatinskoj* u Zadar. Carevićevo »putopisno« podsmjehivanje silnoj želji ljudi za putovanjem, onoj želji što se pojavila, kako on kaže, u novom, naprednom 19. stoljeću, želji koja bi htjela da čovjek može letjeti zrakom (dihom), pokazuje pored ostalog da se pojedincima činilo da njihovi suvremenici doista pretjeruju u čežnji za putovanjima, iako ni sami toj »napasti« nisu mogli odoljeti.

U skladu s preporodnim zadacima, tj. s »ilirskim« patriocentризmom i tim naraslim zanimanjem za putovanja, *Danica* je od trećega godišta (1837) počela donositi kraće putopisne tekstove, najprije prevedene fragmente stranih putopisa iz drugih listova, a zatim (od 1839) i originalnu putopisnu prozu domaćih autora. Prvi tipično putopisni tekst u tom razdoblju jest onaj što se pojavio 1837. u tri

¹⁰ *Danica*, XIII/1847, br. 37, str. 146.

broja (31—33) *Danice*, toga prvoga hrvatskog književnog časopisa,¹¹ pod naslovom »Sèrbia. Pismo iz Zemunskoga lazareta. Od S. (Iz Humoriste)«. ¹² Tu francuski autor S., iznoseći različna zapažanja i dojmove s putovanja kroz Srbiju, ističe vitalnost i slavnu prošlost te proriče sjajnu budućnost srpskom narodu od »okolo jednoga milijuna« »dèlatnih i bojnih« ljudi, narodu kojeg bi se dogodovština (= historija) »morala pèvati, a ne pisati« jer je ona »pèsmotvor koji još nije dogotovljen«. U narednim brojevima istoga godišta *Danice* javila su se još dva putopisna ulomka, jedan o putovanju po Moravskoj (autor Ufon Horn, br. 34 i 35), drugi u obliku skica-impresija s putovanja po Rusiji (autor N., br. 36 i 37), a u narednom godištu još jedan u kojem autor (J. V. Sartori), kraljevski konzul, opisuje putovanje kralja Saksonskog od Trsta do (obalne i kopnene) Dalmacije i Kotora. Svi ti strani putopisni ulomci, spomenuti i nespomenuti, što su se od tada sve češće zajedno s domaćim putopisnim dopisima objavljivali u *Danici*,¹³ pomnjivo su odabrani tako da svaki, cijelim sadržajem ili markantnim detaljem, stoji u službi panslavističke patriotske ilirske orijentacije i pogleda na prošlost, sadašnjost i budućnost slavenskih naroda, na slavensku brojčanu i duhovnu superiornost, slavenski miroljubivi mentalitet i hrabrost, na kulturnu, političku i historijsku ulogu u evropskim prostorima.¹⁴ S takvom je na-

¹¹ I. Frangeš, »Značenje Gajeve 'Danice', *Croatica*, 1971, sv. 2, str. 159—176.

¹² A ne, kako misli A. Barac (o. c., str. 94), Milakovićevo »Opisanije Crne Gore« u *Danici* I/1835, br. 19 i 20. Ako se putopis odredi kao književno djelo koje na neki način opisuje određeno putovanje, tada to Milakovićevo »Opisanije« nije putopis već zemljopisni opis Crne Gore. Ne stoji, usput rečeno, ni Barčeva tvrdnja da su nakon Milakovića stali objavljivati u *Danici* »svoje bilješke s puta Ivan Kukuljević, Adolfo Veber«, jer se prije njih javio I. Trnski.

¹³ Ti strani putopisni ulomci u *Danici* jesu ovi: S., »Sèrbia. Pismo iz Zemunskoga lazareta (Iz Humoriste)«, *Danica*, III/1837, br. 31 i 33; Ufon Horn, »Putovanje kralja Saksonskoga iz Tersta u Dalmaciju«, IV/1838, 35 i 36; Dragutin Wladislav Zap, »Posljednji dan u Lavovu (Iz Českoga 'Wlastinla)', VII/1841, 23, 24 i 25; »Ulomak Sreznjevskova dopisa iz Rùke g. Hanci u Prag«, VIII/1842, 15—17, te drugi nastavak 22—22; J. G. Kohl, »Sajam u Harkovu (Izvadak iz zanimivog dèla J. G. Kohla: *Reisen im Innern von Russland und Pohlen*)«, VIII/1842, 47—49; J. Kollár, »Domo-ljubi u Mletcih (Izvadak iz Kollárova 'Cestopisa)', IX/1843, 50; »Slavin česki Antuna Veitha (Izvadak iz putopisa doktora K...ka)', X/1844, 2; Adolf de Frisiani, »Put na trostruku granicu (Iz talianskoga u Zadru izlazećega časopisa 'La Dalmazia)', XI/1845, 43—44; Věnceslav Staněk, »Put iz Praga u sàrbski Biograd«, XII/1846, 36—39.

¹⁴ Tako se i u onom ulomku putopisa u *Danici* III/1837, br. 36 i 37, priča da su Rusi vrlo srdačan narod, dobri ljudi, uljudni, miroljubivi (»O bijenju, koje je po Njemačkoj tako jako u običaju, ovdè se i ne òuje«), skromni (gladan kočijaš komadić kruha podijelit će s konjem), spretni, do-sjetljivi.

mjerom objavljen i ulomak iz *Cestopisa* češkog preporoditelja Dragutina Vladislava Zapa »Posljednji dan u Lavovu« (1814), koji na jednom mjestu za Čehe kaže ono isto što bi rekli sami ilirci za sebe:

Mi Čehoslavjani imademo dosad malo vlastitih narodnih tvorbah; kod nas je nĕmačka sentimentalnost nadvladala, koju nam velikom bludnjom i silom za slavjansku ganutljivost podmetnuše; njoj manjka nutarnja sila i bodrost koja se izlĕva glasom elegičko(žalostivo)-junačkim, što uprav gudbu slavjansku tako lĕpo naznačuje.

Jednako tako objavili su i fragmente iz putopisa Sreznjevskoga u kojima je ovaj ugledni ruski lingvist opisao svoje putovanje po slavenskom dijelu jadranske obale, gdje je, pišući sa simpatijom o svemu što je slavensko, zapisao i to da su slavenski seljani u Dalmaciji »veoma dobri ljudi« što je »za polutalijanske stanovnike to teško kazati«, da su Dalmatinci iz okolice Zadra »zaista osobiti ljudi i polag obiĕaja i odĕla i prijetja [= gostoljubivost], i takvi ljudi koje ne moŕemo gledati bez radosti i ponosa«. (Urednici *Danice* kurzivom su otisnuli jednu reĕenicu Sreznjevskoga koja se odnosi na spor oko novog ilirskog i starog dalmatinskog pravopisa i koja im je mogla biti dovoljan razlog da posegnu za tim putopisnim ulomcima: »Ah pravopise, pravopise, kad ĕeš ti prestat ljudem zavrtati mozag?«) Sa sliĕnim pobudama u *Danicu* je preštampan iz zadarskog ĕasopisa *La Dalmazia* odlomak putopisa Adolfa de Frisianija u kojem je autor, opisujuĕi svoje putovanje po Dalmaciji i Crnoj Gori (1842) i naglašavajuĕi hrabrost i ŕilavost crnogorsku, podrobno opisao jednu bitku izmeĕu Turaka i Crnogoraca, koju je zajedno s još nekolicinom stranaca promatrao iz zaklona na brdu i u kojoj su malobrojni Crnogorci smjelošĕu natjerali Turke u paniĕan bijeg. Itd.

2. SKROMNI PATRIOTSKI DOPISI

I prvi domaći putopisni zapisi pojavili su se u *Danici* (1839). Napisani su s više patriotskog ŕara nego knjiŕevnog dara. Bila su to tri dopisa što ih je poslao Ivan Trnski: »Dopis domorodnoga putnika iz Dalmacije«, »Dopis iz Dalmacije« i »Dopis iz Tĕrsta«. Glavna namjera Trnskoga, toga dugovjeĕnog ĕovjeka, posljednjeg umrlog i do kraja dosljednog ilirca (u. 1910), koji se okušao u gotovo svim knjiŕevnim ŕanrovima s malim rezultatima, bila je, kao što se i iz naslova razabire, da opisujuĕi — bez sistematiĕnosti i kontinuiteta — patriotski motivirano putovanje, djeluje na patriotsku i nacionalnu

svijest čitalaca *Danice*. Taj prvi »moderni« hrvatski putopisac,¹⁵ kojega su »zbog rodoljubive tendencije njegova puta prozvali najmlađim apostolom ilirizma«,¹⁶ na putovanju od Zagreba preko Karlovca, Udbine, Obrovca i drugih mjesta i gradova po Dalmaciji pa do Kotora i na kraju do Trsta posjećuje uglednije rodoljube, razgleda znamenitije spomenike i institucije te svuda zapaža uglavnom samo ono što vidi njegovo ilirsko patriotsko oko: bratsku slogu, ilirski zanos, patriotski altruizam, ljepote narodne prošlosti, itd. Čini se da je Trnski otputovao samo zato da može iz Zadra, Sinja ili Dubrovnika poslati nekoliko rodoljubivih dopisa, tj. patriotski prtljag koji je sobom ponio iz Zagreba, pun patetičnih refleksija o domovini, narodu »ilirskom«. Tako on meditira o stvarima koje jedva da imaju ikakve veze s putovanjem. Više puta spominje more, ali o moru ne iznosi svoje dojmove,¹⁷ za razliku npr. od Nemčića, ili Vukotinića koji se zna našaliti i na svoj račun zbog straha od mora: »O kako je lijepo more, samo da nije tako široko i duboko!«¹⁸ Trnski u dva inače kratka dopisa dva puta spominje svoju »na more gledajuću sobu« u zadarskom samostanu »poštovane bratje Francižkanah«, a o samome moru ni riječi. Pa čak i onda kada iz Splita putovanje nastavlja morskim putem, on o moru, o tom impresivnom elementu prirode i »ilirske« domovine šuti i ne pokazuje da je tom prilikom ičim bio jače impresioniran osim za njega sretnom i dragom koincidencijom da je brod, na koji se ukrcao, nosio naziv »Sloga« i imao vlasnika i posadu sve same »Ilire«. »Došavši iz Solina u Šplët ukrcam se u brod, ne znadem kojom srećom baš 'Sloga' nazvanom« — primjećuje Trnski, koji ilirsku slogu smatra svetinjom, pa malo dalje dodaje: »Napomenut ću odmah ovdje, da je čelo moje putovanje po moru veselo bilo, budući i gospodar od broda i svikolici brodari Iiri biahu«. Te putopisne bilješke Trnskoga, pisane s mladenačkom nadobudnom pretencioznosti, s velikim patriotskim žarom i diletant-

¹⁵ Trnski je moderan u tom smislu što je pisao putopisne dopise koji u formalnom pogledu odgovaraju suvremenom poimanju putopisnog žanra, a prvi je zato što prije njega u hrvatskoj književnosti nije nitko objavio takvu tipično putopisnu prozu. Prijašnja djela putopisnoga karaktera jedva da bi se i uvjetno mogla nazvati putopisima. Hektorovićevo *Ribanje* ili Zoranićeve *Planine*, na primjer, jesu djela s putopisnim obilježjem, ali nisu u klasičnom smislu putopisi. *Ribanje* je pjesnička poslanica, *Planine* su svojevrsan roman u kojem je piševo putovanje samo okvir romansirane fabule. Putopis kao poseban književni oblik jest zapravo tekovina romantizma.

¹⁶ A. Barac, *Hrvatska književnost*, Zgb, 1960, knj. II, str. 188.

¹⁷ More ga je, kako se može naslutiti iz onih nekoliko šturih rečenica o jakom jugu na putu od Dubrovnika do Korčule (»Istom četvrti dan dosplesmo u Korčulu«), više uznemirilo i uplašilo nego oduševilo. Doduše njegova namjera nije ni bila opisivati »ljeposti prirode«, »okoliš, bogat smokvama, narančama, rogatci, maslinom, mugranjima«, itd.

¹⁸ Lj. Vukotinić, »Primorje i Lika«, *Neven*, I/1852, br. 46.

skim novinarskim umijećem, nisu ni u času objavljivanja mogle zračiti književnim efektima. Njihova ondašnja vrijednost očitovala se valjda jedino u tome što su patriotski i prosvjetiteljsko-didaktično djelovale na čitalačku patriotski disponiranu svijest, i to najviše činjenicom da je jedan školovan ilirski literat u poziciji mjerodavna svjedoka, proputovavši kroz te, Zagrepčanima tada slabo poznate primorske krajeve, izjavio javno na materinskom »ilirskom« jeziku kako svuda žive naši ljudi koji naši osjećaju i naši govore.

Pored Trnskoga, čije prve putopisne dopise treba shvatiti isključivo kao skromne patriotske publicističke zapise, bilo je još pisaca i kulturnih radnika ilirizma koji su se okušali s nejednakim književnim rezultatima u pisanju patriotski natopljene putopisne proze. Među njima je najviše onih koji su i u svoje vrijeme bili smatrani književnim diletantima ili sasvim beznačajnim novinskim reporterima s putovanja na razini Trnskoga ili ispod te razine. Gotovo svi oni mislili su kako im je patriotska obaveza da pišu *Danici* o svom putovanju, a neki su to izričito i kazali, kao npr. Galac, koji je uz kratak opis putovanja »po slunjskoj regimenti« i po turskoj granici uz Koranu poslao i svoja patriotska razmišljanja o potrebi putovanja.¹⁹ Autor s potpisom Bratoljub u »Mislima o putovanju našem« u kojem, izvještavajući²⁰ o turneji jedne grupe hrvatskih muzičara po Srbiji (u grupi se nalazio Vatroslav Lisinski), manje govori o uspjehu »muzikalnog« programa a više o bratskoj gostoljubivosti domaćina; s istom namjerom citira i pjesmu »Odjek dragoj bratji u Hervatskoj« što su je u njihovu čast ispjevali, improvizirali Novosađani. A ilirski rodoljubac Rusan u »Dopisu iz Banata«²¹ (1841) navodi kako je putovao »kroz plodonosnu Bačku i ravni Banat« upirući oči u pitanja »žiteljah i duha među njimi«, i to »u obziru narodnosti« ilirske. Tako je pored ostaloga zapazio da se u »ilirskom jeziku i znamenite znanosti« izlažu. S radošću je istakao da je na jednoj ilirskoj (slavenskoj) »obćinskoj zabavi« doživio »rajsko veselje« kad je čuo »nuz gusle ilirski pjevati«. »U cělom ovom cvětnjaku cvatiaše ilirsko cvětje« — kaže Rusan o toj zabavi i dodaje: »Neka dojdū ovamo nevěrnice roda našega, koje se samo tuđim jezikom gizdaju« i neka vide te ljude koji i njemački jezik znaju, ali se ne žele ponijemčiti. Rusan u drugom dopisu »iz Horvatske-Krajinske podravine«²² (1842) razmišlja pretežno o »narodnim stvarima«, piše o tome gdje se i koliko osjeća duh slavenski u narodu, odnosno duh neslavenski (uglavnom njemački). U tom običnom novinskom reportu o stanju »ilirstva« po gradovima na putu od Novog

¹⁹ Dragutin Galac, »O putovanju«, *Danica*, XII/1846, br. 45—47.

²⁰ Bratoljub, »Misli o putovanju našem«, *Danica*, XIII/1847, br. 40—41.

²¹ *Danica*, VII/1841, br. 33.

²² *Danica*, VIII/1842, br. 42—43.

Sada preko Osijeka do Zagreba Rusan spominje jedan događaj iz Pečuja s namjerom da pokaže nacionalnu širokogrudnost ilirskog stanovništva nasuprot zagriženosti mađarskog nacionalizma: »Jedan građanin hotеći svima ugoditi dade na svom dućanu u magjarskom, nеmačkom i ilirskom jeziku napis staviti. Šta mislite kakav je udes daska ta dočekala? Izdrпали su ju bezčestnici do magjarskih pismenah kao kurjaci konja.«

I Pavao Čavlović, kao pravi iliro-rodoljub, putuje s grupom suučениka i stalno misli na narodnu korist, na domovinu, i to uglavnom pješke od Zagreba »preko Karlovca, Ogulinske krajine, Senja, čelog Vinodola« do Rijeke, a zatim umjesto u Veneciju, kamo je bio naumio poći, odlazi u Trst pa preko Slovenije u Varaždin. »Koliko će to putovanje narodu i domovini koristno biti, pokazat će vrēme« — patriotski nadobudno kaže školarac Čavlović. O tom putu Čavlović u dva dopisa,²³ jednom iz Rijeke, drugom iz Varaždina, referira u *Danici* (1841) spominjući stalno »mišu otačbinu našu«, »koristne sinove majke domovine naše i vrēdne unuke hrabrih pradēdovah naših«. Naglašava da su se na put dali kao »vērli domorodci, ponukovani primērom starih i novih narodah«, pred »očima imajući radi boljega poznanja svojega naroda i jezika«. Činjenicu da nisu uspjeli otići u Veneciju Čavlović tumači kao sretnu okolnost, jer će tako »sladki zavičaj, svoj mili narod« bolje upoznati. Toliko je zauzet mislima na domovinu da je jedva kao usput spomenuo jedan »preturobni slučaj«, tj. smrt svoga prijatelja i suputnika F. B., koji je poginuo »od tri groma« što su jedan za drugim udarili u crkveni zvonik. Kazavši »Lahka mu zemljica!«, nastavio je refleksije o domovini.

I drugi minorni putopisci ilirizma iživljavali su se u jakim patriotskim zanosima i borbenim domoljubivim refleksijama. Tako dopisnik M. B. iz Boke Kotorske (1845) u putopisnom pismu prijatelju svodi sva svoja zapažanja i opise na tvrdnju da svaki domorodac mora živjeti za domovinu, živjeti i onda ako mu život i nije osobito mio: »Valja živēti. Bog bi samo dao na korist i slavu mile domovine naše«. Hvali narodne osobine i vrline svojih sugrađana, s oduševljenjem opisuje ljepotu bokokotorskoga kraja; pozivlje prijatelja, inače malodušna domoljuba, da posjeti Boku Kotorsku gdje se kao nigdje drugdje neće tako dobro osjećati: »Vidit ćeš bratju svoju kojom se vazda ponositi možeš. Krēpost i snaga tēlesna, oštromje i bistrina duševna njihova pobuditi će u tebi nadu bolje budućnosti«. A Matija Majer na putovanju »po Goričkom, Mletačkom i Tršćanskom«²⁴ neprestano traži i pronalazi razloge i motive kako bi mogao borbeno patriotski djelovati na čitaoce *Vrazova Kola* (1847).

²³ U *Danici* VII/1841, br. 34 i 38.

²⁴ *Kolo*, VI/1847, str. 20—37.

Tim putopisnim zapisima sličan je Tkalčićev »Kratok opis duga putovanja« (1847), u kojem je bez većih književnih pretenzija opisao putovanje od Pešte preko Zemuna, Osijeka, Đakova, Varaždina i Rijeke do rodnog mu Bakra. U tom početnički razvodnjenom, književno beznačajnom putopisnom tekstu, prvom u nizu mnogobrojnih što će ih Tkalčević poslije objaviti, u postilirskom periodu, nanizane su bombastične patriotske opservacije, panegirici ilirskoj domovini, neumjerene izjave poput ove: »Ta što je ljepše, što li uznešenje, nego svoje milovati i svojim se ponositi«.

U vrijeme revolucionarnih i kontrarevolucionarnih previranja u Austrijskoj monarhiji godine 1848. i 1849, kad su se Gaj i njegovi suradnici ponadali da konačno dolazi čas tješnjeg povezivanja među južnoslavenskim narodima, a možda i do državnog ujedinjenja, pojavila su se u *Danic* pisma putopisnoga karaktera »iz Sârbie prijatelju G. u Zagrebu«. ²⁵ U tim dugim tobože pismima, objavljenim u više nastavaka, anonimni (?) dopisnik iz Srbije (?) piše Dragutinu Galcu u putopisnom obliku i s naglašenim rodoljubivim namjerama o raspoloženju u Srbiji u vezi s aktualnim događajima i očekivanjima iliraca. Dopisnik napominje da će Galcu biti mило čuti »štogod opširnie o onoj grani junačke bratje naše, koja ima jedina, osim Čârne Gore, među svima granama ilirskim u Turskoj svoj ustav, svoje nezavisno unutarnje upravljanje i vladaoce od svoje krvi; a to ti je Sârbia, koja je u novia vremena zbog svojieh najnoviieh događajah privukla na se obazrivi pogled ciele gotovo Europe«. Više spominjući nego opisujući ljepote Beograda i šire beogradske okolice, do Šapca i Smederevske Palanke, i ljude u tim mjestima i selima, koji su kao i svi ostali Srbi vrlo srodni braći Hrvatima, autor pisama, književno vrlo anemičnih, neprestano izravno ili neizravno upućuje čitaoca na misao o nužnosti većega i konkretnijeg povezivanja Južnih Slavena radi hitne, neodgodive akcije protiv zajedničkog neprijatelja. Na jednom mjestu, opisujući razgovor s jednim srpskim kapetanom iz Kladova, kaže: »Govorili smo mnogo i o Hârvatskoj, o srieći i nesrieći koja ove dvie jednokârvne i najrodnije grane, Sârbku i Hârvatsku, jednog stabla i naroda, prati«.

Svi takvi putopisni zapisi, bilješke i dopisi, nastali više iz patriotskih nego drugih (književnih) poriva, predstavljaju zapravo novinski suhoparno deskriptivno registriranje pojava, podataka i vlastitih razmišljanja, i to redovito i pomnivo prosijanih i pročišćenih kroz patriotsko sito ilirizma. U tim skromnim putopisnim zabilješkama, nastalima bez maštovitih i stvaralačkih zaleta i zahvata u

²⁵ Ta su pisma anonimnog autora izašla u *Danic* XIV/1848, br. 8, 9 i 19, te XV/1849, br. 20—26.

viđeno i doživljeno na putovanjima, našlo se uglavnom sve ono što je moglo potvrditi i ilustrirati ilirska domoljubna nastojanja. Autori njihovi, ti mladi naivni rodoljubi, pisali su putopisnu prozu kao da su neprestano »zavirivali« u Gajeve (ilirске) proglase i patriotske (ilirске) krilatice s naslovnih stranica *Danice*. Opisujući ljude koje su na putovanju sretali, oni su u njima gledali samo dobrog ili lošeg domoljuba, a lice i dušu tih ljudi oni u pravilu nisu zamjećivali niti ih je ta individualna ljudska kvaliteta tih ljudi posebno zanimala. Današnji, izbirljiviji čitatelj, koji od putopisca zahtijeva mnogo više nego Gajevi suvremenici, više imaginacije, introspekcijskih analiza, književno-fantazijskih i stilskih egzibicija, jedva da može u toj prozi naći išta što bi ga književno moglo uzbuditi. Nije pretjerano kazati da ti putopisni zapisi danas ne znače više nego što znače obični sporedni kulturno-historijski dokumenti.

3. KNJIŽEVNI PATRIOTSKI POKUŠAJI

U nizu putopisnih djela u doba ilirskog pokreta²⁶ posebno mjesto, s obzirom na neka svoja obilježja, zauzima putopisna proza trojice pisaca koji su je pisali ne samo s patriotskim pobudama nego i s određenim književnim ambicijama i sposobnostima, pa će u njoj i suvremeni čitalac, napose onaj s razvijenijim smislom i osjećajem prema kulturnoj baštini hrvatskoga naroda, pronaći i pokoje vrednije umjetničko zrnice. Riječ je naime o putopisnoj (štokavskoj) prozi Stanka Vraza, koja jednim dijelom pripada književnosti a drugim etnografiji; pa o nekoliko putopisnih zapisa Ivana Kukuljevića Sakcinskog, koji imaju donekle i naučni pretežno historio-geografski karakter; te o putopisnim izvještajima Ivana Frana Jukića, koji su nabijeni i etnografsko-zemljopisnom građom.

²⁶ Negacije termina a time i pojma »ilirski pokret« u suštini osiromašuju istinu o povijesti Hrvata. Ilirski pokret jest jedna faza, i to vrlo specifična (!), hrvatskog narodnog preporoda; ta dva termina nisu sinonimi kao što ilirski pokret i hrvatski narodni preporod nisu jedno te isto bez ikakvih razlika i ostataka. Ilirski pokret je pored ostalog ograničen strogo vremenski, a hrvatski narodni preporod traje mnogo duže nego taj pokret, produžava se sve do pred kraj 19. stoljeća, npr. u Istri, i u pojedinim oblicima traje do naših dana. Stoga svako zaziranje od termina »ilirski pokret« i nasilno zamjenjivanje s »hrvatski narodni preporod« nije samo znak nacionalne frenezije nego i arogantnog falsificiranja povijesne istine. S tim u vezi vidi što piše J. Šidak u *Historijskom zborniku 1968/69*, str. 580—584, i što mu J. Ravlić odgovara u članku »Hrvatski narodni preporod a ne ilirski pokret!« u *Kritici* 1971, br. 19, str. 706—709.

Slovenski i hrvatski književnik Stanko Vraz,²⁷ najobrazovaniji među ilircima svoga doba, koji je znao »sve evropske jezike, i stare i moderne«, i koji se nije toliko »miješao u politiku ilirizma« kao drugi pisci, kako kaže Barac,²⁸ iako je do smrti ostao konzekventan pristalica ilirizma, objavio je 1844. »Put u gornje strane«, putopisnu prozu nastalu od ulomaka privatnih pisama Vrazovoj posestrimi Dragojli Štauduarovoj,²⁹ napisanih 1841. I taj je putopis prožet ilirskim domoljubljem, i to posebne, lirske intonacije. Na putovanju od Zagreba preko Karlovca i Metlike do Novog Mesta pisac u svakom trenutku pazi kako se domoroci odnose prema ilirskim koncepcijama i kako se njihov autohtoni život i cjelokupno ponašanje uklapa u temeljne ilirske zadaće i ciljeve. Svemu što je na tom putovanju doživio i vidio, i ljudima, i običajima, i nošnjama, i jeziku, i pejsažu, i cjelokupnom ambijentu dao je u osjećajnim opisima patriotski smisao. Svemu što je »ilirsko«, pridao je povijesno značenje i etičko-estetski izgled. U tom kratkom putopisnom zapisivanju Vraz se mnogo trudio da pokaže kako nikakve bitnije razlike nema između Hrvata, Slovenaca (tj. Kranjaca, kako su tada ilirci nazivali Slovence) i Srba (tj. Uskoka u Sloveniji i Hrvatskoj, kako ih, veli Vraz, »zove politika«, odnosno Vlaha, kako se sami zovu i kako ih zovu »i běli i crni Kranjci«). Mnogo se zanimao za Uskoke kojih je u Valvasorovo vrijeme (17. st.) bilo, kako veli Vraz, »i po drugim kranjskim mjestima« (oko Vinice, Podbrežja, Metlike i Črnomale) i koji su sada dužni »metati ramena svoja pod puške slunjskoj regimenti« u Vojnoj Krajini. Junačka ćud Uskoka i njihova ratnička vrijednost impresionirala je pjesnika Vraza (kao i tolike političare, kao npr. A. Starčevića), te on nastoji da isticanjem tih osobina uskočkih impresionira patriotkinju Dragojlu, odnosno sve one koji će čitati ta njegova putopisna privatna pisma. »U sadašnji svoj zavičaj naseliše se Uskoci (polag Valvasora) u sredini 16. vijeka (otkuda? to Valvasor ne kaže), po svoj prilici iz Bosne i Hercegovine (barem čovjek tako suditi može po narječju kojim govore)«. Vraz rado navodi da je Valvasor slavio te Uskoke kao velike junake, zaklete dušmane Turaka, koji »nisu nikad praštali života neprijatelju, nikad ne štedjeli imetka i kuće njegove«. Vraz se divi i čistoći njihova narodnog (ilirskog, štokavskog) jezika, simpatična mu je nji-

²⁷ Osim Barčeva pisanja o S. Vrazu (*Hrvatsko kolo*, 1951, knj. IV, br. 1/2, i dr.) u vezi s problematikom u ovoj radnji zaslužuje pažnju, pored ostalih, studija F. Petrea »Vrazovo pojmovanje ilirizma« u *Sobodnosti* VI/1938, br. 1—4.

²⁸ A. Barac, o. c., knj. I, str. 225 i 226.

²⁹ Vrazov »Put u gornje strane« nastao je 1841, a objavljen je u almanahu *Iskra*, Zagreb, 1844. Citirano prema tekstu u knjizi »*Stanko Vraz — Stihovi i proza*«, Zagreb, 1951, ur. A. Barac, D. Cesarić, D. Tadijanović.

hova hajdučka narav, njihove crne žive oči i odugo suho lice, ti prostosrdačni ljudi, rođeni junaci, koji — ako se zateknu na putovanju i ne mogu naći svoju (pravoslavnu) crkvu — idu u katoličku da se pomole bogu.

I u »Dopisu prijateljskom iz Kranjske«³⁰ (1841), također napisanome u obliku pisma (Vjekoslavu Babukiću), Vraz se zanima više pojedinim uglednijim domorocima, narodnim običajima, nošnjama, usmenom poezijom, pisanim i drugim spomenicima »ilirskog« naroda po Sloveniji nego samimi putovanjem. Sličan mu je i »Dopis prijateljski iz Mletačkog«,³¹ tj. pismo Ljudevitu Vukotinoviću, u kojem opisuje kako je došao na pomisao da posjeti u Italiji pokraj mjestišca »Resciuta (po naški Běllica)« nekoliko sela (četiri) u dolini Vil di Resia u kojoj živi »do 3000 stanovnikah slavjanskih, kod svojih susédah pod imenom Rezianah ili Rusah poznatih«. Vraz piše o jeziku tih »Ilira«, koji, kako kaže, prvi dan nije mogao razumjeti. Ti Slaveni, veli Vraz, nisu došli iz Rusije već s Balkana pobjegavši »iz Arbanie posle razora Skenderbegova gospodstva«, a sada su »dobri katolici« i mole se Bogu kod kuće na svom narodnom jeziku, iako se u crkvi moli i »poje latinski«. Sve to o čemu je Vraz pisao i kako je pisao proizlazilo je iz jedine ideje vodilje: da se pokaže svima kako je taj narod »ilirski« mnogobrojan i vrijedan u svakom pogledu, da ni u čemu ne zaostaje za drugim slobodnim evropskim narodima. Međutim, iako veliča svoj narod, Vraz ničim ne obezvređuje druge narode, pa čak ni turski, premda je najviše revoltiran turskom okupacijom južnoslavenskih zemalja. Tu svoju široku, ljudsku toleranciju Vraz pokazuje i svojim patriotskim i svojim umjetničkim stavom prema stranim riječima, npr. u usmenoj poeziji (i narodnom govoru): »Ali čišćenje i istrebljenje tuđih riječi iz narodnih pjesama, proizašlo ono iz najčistije namjere, djelo je pogrešno i nerazborito, pri čem svaka pjesma gubi kao krasota onog metulja kojeg dijete rukama hvata«. I preko tog detalja o jezično-književnom pitanju, kad osuđuje postupak samozvanih purista koji strane riječi zamjenjuju takvim riječima »kojih prosti narod sasvim ne upotrebljuje ili ne razumije (kao n. p. *predpas* i *tisuć*)«, itd., Vraz je pokazao da u njegovu patriotizmu ima više pjesničke, lirske zanesenosti ilirizmom i oduševljenja za naški, tj. za slavenski kolorit i ljude nego smirene razboritosti i sklonosti razmišljanju o narodnim i nacionalnim pitanjima i potrebama. Širina njegove pjesničke duše našla je vidnog odraza u širini njegova patriotizma, a kritikizam njegova duha, inače bogato izražen u književnokritičkim prikazima, kao da je zatajio u njegovoj putopisnoj prozi, u domoljubnim opservacijama o općim, narodnim temama.

³⁰ *Danica*, VII/1841, br. 25, 26 i 28. Citirano prema tom tekstu.

³¹ *Ibidem*, br. 29. Citirano prema tom tekstu.

Ivan Kukuljević, jedan od rijetkih plemića među ilircima, prišavši ilirizmu u dvadesetoj godini kao političkom, književnom i moralnom pokretu, ostao je zauvijek, doživotno vjeran osnovnim pozicijama preporodnog pokreta i postao ugledna i utjecajna ličnost svoga doba. Za duga života, pored niza različitih djela, napisao je više putopisa. No svi ti njegovi putopisni izvještaji ne pripadaju književnosti ilirizma, niti po vremenu pojavljivanja niti po načinu i duhu pisanja. Među putopisne književnosti ilirizma mogu se ubrojiti samo oni Kukuljevićevi putopisni dopisi što su bili objavljeni u to doba, premda su neki, posebno oni objavljeni malo poslije, pedesetih godina, u bliskoj duhovnoj i književnoj vezi s ilirizmom.³² Sva Kukuljevićeva djela putopisnog obilježja nemaju međutim karakter književnog putopisa budući da se među njima nalaze i takvi tekstovi koje treba smatrati znanstvenim studijama ili pak referatima o naučnim putovanjima.³³ Takvi tekstovi, kao npr. onaj izvještaj podnesen Društvu za jugoslavensku povjesnicu o istraživanju »jugoslavenskih staropovijesnih spomenika«, objavljen u *Nevenu* II/1853, br. 39, nisu uzeti u razmatranje u ovoj radnji. I oni njegovi izrazito književni putopisi što su nastali i bili štampani prije 1849, prije nego se Kukuljević temeljitije i zdušnije posvetio znanstvenim istraživanjima na svojim čestim putovanjima, imaju u izvjesnoj manjoj mjeri naučne značajke.³⁴

Kukuljević je poslije Trnskoga, čini se, bio drugi po redu koji se javio putopisnom prozom u doba ilirizma, poslavši *Danici* »Dopis iz Milana« (1841), pun patriotskih izljeva i historiografskih napomena s patriotskim namjerama. Na putu kroz nekoliko gradova u sjevernoj Italiji dvadesetčetverogodišnji mladić, oduševljen ideologijom ilirskog pokreta, sve promatra kroz prizmu ilirskog rodoljublja, pa tako u tom dopisu, nazvavši Italiju ljubljenom zemljom i kazavši za Veneciju da je to »divno-krasni, slavni, u čitavom svētu jedinstveni i od svih narodah obožavani grad«, kaže: »i Italija je slavnom našom dogodovštinom mnogo svezana i spletena«, a zatim dodaje da su Veneciju prvi put naselili Veneti, tj. »praoci naši« a tek poslije njih talijanski bjegunci. U svim ratovima i znamenitijim događajima oko toga grada, piše Kukuljević, »igrahu naši ljudi svagda prvu ulogu«. I Padovu Kukuljević veže uz slavensku, tj. ilirsku prošlost: »slavno to mjesto, kako stara bajka glasi, od dardanskih Venetah pod Antenorom sagrađeno, ima sasvime slavjansko ime«.

³² I. Kukuljević, *Putovanje po Bosni* (posebna knjižica), Zagreb, 1858, str. 3—118.

³³ J. Ravlić (*Hrvatski narodni preporod*, Pet st. hrv. knjiž., Zagreb 1965, knj. 29, sv. II, str. 112—113) ocjenjuje pogrešno kad kaže da je Kukuljević pisao putopise (sve!) kao naučne izvještaje, pa ih stoga navodno »nije smatrao umjetničkim djelima«. V. bilj. 34.

Kukuljević ne zaboravlja nabrojiti i imena značajnijih Slavena koji su boravili ili se školovali u Padovi, pa spominje i R. Boškovića, »neumrlog utemeljitelja slavne milanske zvjezdarnice«, kojemu su »iz štovanja i zahvalnosti milanski zvezdoznanci« postavili spomenik. Sa zadovoljstvom zapisuje da mnogi ugledni Talijani znaju čak »čitati cirilskih slova«. Za boravka u Milanu njemu su na umu bile stalno patriotske misli:

U želji da vazda u kolu slavljanstva ostanem, upoznah se u ovo vréme opet s nekvojimi vrédnimi i ućenimi od ovih stranah koji novopodižući se veliki narod naš veoma štuju i dragocéni jezilk naš neizmérno ljube i céne.

U tom se milanskom dopisu oštro okomio na insolentnost jednog Nijemca koji je podrugljivo i uvredljivo pisao o Slavenima kao o ljenivim divljacima, pijanicama i prljavcima.³⁵ U kontekstu toga protestnog raspoloženja Kukuljević je, uspoređujući vrsne pjevače milanske »Scale« i bečke pjevače koji nisu uspjeli osvojiti milansku publiku, izrazio blagu antipatiju prema krutosti njemačkog mentaliteta. U želji da pokaže kako su Slaveni ne samo jednakovrijedni nego u mnogočem ispred drugih, Kukuljević je, ne krijući odbojnost prema »mađarskoj« prepotenciji, mađarsku izreku »Thót nem ember« (»Slaven nije čovjek«) protumačio tako kao da su Mađari u dalekoj prošlosti, došavši iz Azije u pitomu »Slaviju među Slavjane«, među napredne narode, doživjeli Slavena kao viša, božanska bića, kao mudre polubogove ili jednostavno bogove, pa ta uzrečica znači da Slaven nije čovjek »jerbo je bio njihov Isten ili Bog!!!«

Našavši se u Veneciji poslom (u biblioteci Sv. Marka), prije Nemčića a nakon Vraza, Kukuljević naglašeno ponavlja u »Dopisu iz Mletakah (1842) da mu je taj grad »najmiliji grad na cělome světu« zbog njegove urbane ljepote, građevinskih kolosa, umjetničkih krasota, historijskih spomenika i biblioteka, ali mu je ipak još milije što u »Mletciah ima i više knjigarah koji se prodavanjem ilirskih knjiga bave«. Poput svih preporoditelja u to doba, i Kukuljević u tuđini pomnivo prati sve što je u vezi s njegovom domovinom i poduzetno podupire sve akcije i pojedince koji doprinose unapređenju sveukupnog života u slavenskim zemljama, a napose u Hrvatskoj. I u Trstu i u Veneciji on je aktivan misionar ilirizma, koji od svojih čitalaca ne krije i ono što se negativno događa među domorocima. U Trstu, gdje je boravio »samo dva dana pohodivši někoje domorodce«, bio je nezadovoljan stanjem stvari:

³⁴ To gledanje na Kukuljevićeve putopise protuslovi Barčevoj misli (o. c., 1954, knj. I, str. 284) o tome da je Kukuljević, napisavši putopise bez umjetničkih pobuda, u njima »vjerno prikazivao svoja naučna putovanja, izvršena sa svrhom da bi prikupio što više gradiva za historiju hrvatskog naroda i Jugoslavena«.

³⁵ *Das Ausland*, 1841, br. 124—127.

Ovdě ima, kako vam je poznato, mnogo naših ljudi: Sàrbaljah, Horvatah, Kranjacah i Dalmatinah, ali još ih ne veže uzajamnost niti slavjanska niti ilirska, oni će kasno otvoriti oči, nu ipak sam upazio da někoji od njih rado naški govore, osobito Dalmatini, Horvati i Sàrbliji.

A o venecijanskom, »ovdašnjem našem duhu ilirskom« piše sa zadovoljstvom, jer je zapazio da nigdje na putu nije vidio »takovih iskrenih i pravih domorodacah« kao u Veneciji, u gradu u kojem su, kako se zna iz historije, »Dalmatini u starih vremenah ovdě vladali« i s respektom bili pozdravljani. Na prolazu kroz Rijeku bio je ogorčen nedostatkom »ilirskog« rodoljublja u pojedinih uglednijih ljudi koji su, pazeći samo na svoju korist, zanemarili duh narodni i u nacionalnom smislu postali бесплодни bastardi. Nasuprot tome, nekoliko mjeseci prije, u »Dopisu iz Primorja« (pismo prijatelju), Kukuljević je sa simpatijom pisao o Rijeci kao gradu, o ljudima u Hrvatskom primorju kao dobrim domoljubima, karakternim ličnostima i skladnim, stasitim figurama. Pri pogledu na Učku njegovo rodoljubno oko vidi i iza te velike planine gdje se prostire »mila naša ilirska pokrajina Istra« i u njoj naši ljudi prepušteni tuđem utjecaju. Razgledajući Grobničko polje iznad Rijeke Kukuljević ne zapaža prirodne ljepote krajolika jer je potpuno pod dojmom patriotske misli o tome da su na tom polju, prema nedokazanoj narodnoj predaji, u 13. st. Hrvati, odnosno Iliri potukli Tatare, »vječite« neprijatelje naših ljudi.

I u onom dopisu iz Beča, zapravo u odlomku pisma Stanku Vrazu (1842), Kukuljević je tendenciozno spomenuo taj poraz Tatarah, i to govoreći o gradišćanskim Hrvatima koji su navodno doselili u Gradišće iz okolice Grobničkog polja još u stara vremena poslije te bitke, prije šeststotina godina. S kakvim patriotskim žarom i usredotočenošću na narodna i nacionalna pitanja Kukuljević putuje, vidi se jasno i u tom inače novinski šturom pismu Vrazu. Spominje, pored ostalog, da je osjećao veliko zadovoljstvo što je na putu prema Beču putovao u društvu obrazovanih ljudi, među kojima su se nalazila i dva Slavena: »jedan sveštenik, rodom Slovak, drugi, mladi tãrgovac, rodom Ilir« iz Banata, »zakona iztočnoga, i u mislih, u ćućenju i u sàrdcu Ilir dušom i tělom«.

U putopisu »Put u Senj«, štampanom u *Danici* (1843) kad je stupila na snagu zabrana ilirskog imena, Kukuljević i opet manje pripovijeda o svom putovanju preko Like do Senja, a više o onim općim narodnim (zabranjenim »ilirskim«) temama o kojima je mogao pisati i ne makavši se iz Zagreba. Na svakom je koraku zapažao poneki detalj koji mu je govorio o slavnoj prošlosti i sadanjoj snazi još uvijek nedovoljno povezanih Slavena, a posebno o junaštvu graničara i ratničkoj naravi njihovoj. »Na svih stranah vide se

mladi pastéri graničarski, koji će kasnije štap i svirale zaměnití puškom i sabljom«. Ni u tom putopisu Kukuljević ne opisuje svoje intimne doživljaje i odnos prema viđenom, ali u usporedbi s prijašnjim dopisima sad je u književnom smislu učinio korak naprijed: nastojao je, makar i fotografski pasivno, naslikati individualne ljudske figure i posebnosti primorskoga krajolika, ne zaboravljajući, naravno, ni svoju patriotsku misiju. Kukuljevićeva poznata kritičnost, markantnija u njegovoj postilirskoj aktivnosti, i političkoj i književnoj, a koja je proistjecala iz karaktera njegova intelekta i iz njegova plemićkog statusa i aristokratskog odgoja, po prvi put jače se manifestirala u tom putopisu u obliku nešto oštrijih primjedbi na račun nekih, ne samo po njegovu mišljenju, narodnih mana, kao što su svadljivost i lijenost. Tako, govoreći o ljepoti i kvaliteti primorskoga kamena kao građevinskog materijala, primjećuje: »Koliko bi se lepote kod nas tim kamenjem sagraditi mogle da ima u nas toliko ljubavi k umětnosti, koliko k junaštvu, k lěnosti i svađi«.

Četiri godine poslije Kukuljević je otputovao (1847) u Beč, Peštu i Požun s ciljem da tamo prikuplja historiografsku građu o Hrvatima i drugim Južnim Slavenima, pa je s tog putovanja poslao *Danici* rodojubljem protkan putopis »Pogled u Štajersku, Beč, Peštu i Požun«. I opet je putovao u ulozi »ilirskog« ideologa sa zadatkom da utvrdi kako stoji slavenstvo u nekoliko neslavenskih gradova Monarhije. Utvrdio je npr. da u Beču, »glavnom městu carstva, kako se trubi, do 50.000 Slavjanah stoji«, da se u tom gradu »dvě knjigarne nalaze koje se prodavanjem slavjanskih knjiga bave«. Navodi da u Pešti i Budimu »živi mnogo Slavjanah, osobito Slovakah, Sěrbľah i Hěrvatah«. U Beču se sreo s crnogorskim vladikom P. P. Njegošem i o njemu zapisao: to je »najlěpši čověk kojega sam vidio do sada« (drugi po ljepoti jest »sadašnji ruski car«). Iako je zagrijan patriot, iako naglašava da svega tog sjaja u tim gradovima ne bi bilo (kao ni željeznice do Beča) da nije Slavena i njihova truda, ipak se Kukuljević bez ikakvih usko-grudnih stavova divi ljepotama tih tuđih gradova i stranih ljudi u njima. Na jednom mjestu dotakao je i pitanje imena zajedničkog (štokavskog, odnosno »ilirskog«) jezika Hrvata i Srba spomenuvši razgovor koji je vodio sa srpskim intelektualcima u Pešti. On im je tom prilikom s najvećom obzirnošću »u ime sviuh Hěrvatah« iznio razložite poglede o toj stvari, izrazivši glavnu misao ovim riječima:

I uprav zato što mi Hěrvati i Sěrbľi jedan pučki i književni jezik, a dvojica imena imademo, ne možemo ni ne směmo mi bez uzajamne uvrěde, bez uzajamnog potlaćenja zametavanje jedan drugomu narivati svoje pojedino ime, i morat ćemo ostati kao plemena u imenu rasčepľjeni dokle god ne poprimimo jedno tretje obćenito naimenovanje za sve Jugoslavjane.

Kukuljević se u tim putopisima³⁶ predstavio kao tipičan rodoljub preporoditelj, pripadnik ilirskog pokreta, optimističan i borben, bez zapadnjačkog introvertnog individualizma, rezignacije, iracionalizma i plačljive sentimentalnosti, iako je kao plemić široke kulture bio više od drugih izložen zapadnoevropskim romantičarskim idejnim i književnim strujanjima. Za razliku od drugih putopisaca ilirizma, bio je, zahvaljujući svom temperamentu i svestranoj kulturi, osjetno kritičniji i slobodniji u ocjenama pojedinih narodnih tema, odnosno događaja i pojava u prošlosti i sadanjosti svog naroda. Uglavnom zbog toga sav nagomilani historizam i sveprisutni patriotizam, po čemu su inače karakteristična sva književna djela Kukuljevićeva, ne djeluju ni u njegovoj »ilirskoj« prozi propagandistički odbojno i zanovetno, pogotovo ne u posljednja dva ovdje spomenuta putopisa, koji, osim kompozicijom, književnim postupkom i odnosom prema čitaocu, pokazuju i naslovima da je njihov autor imao i književnih (a ne samo domoljubnih) pretenzija: ni jednoga nije nazvao (novinskim) dopisom, a jedan je — očigledno pod dojmom velikog uspjeha što ga je doživio Matija Mažuranić s putopisom *Pogled u Bosnu* — nazvao pogledom.

Ivan Frano Jukić, bosanski franjevac i ilirac, izuzetno zanimljiva figura svoga doba, »jedan od najtragičnijih ličnosti hrvatskog XIX vijeka«,³⁷ ni u jednom od svojih ukupno šest objavljenih putopisnih izvještaja,³⁸ za razliku od svih već spomenutih putopisaca, nije bučno i upadno patetično iskazivao svoje domoljublje. Ta pojava pomalo začuđuje kad se zna da je Jukić bio vrlo borben tip čovjeka, otvoren i beskompromisan patriot i uz to još, što nije beznačajno, vrlo aktivan, neumoran prosvjetitelj i kulturni radnik. Kako je i zašto došlo do toga da se njegovo buntovno oslobodilačko rodoljublje nije upadljivije javilo u njegovim izvještajima s putovanja po Bosni, teško je sa sigurnosti razjasniti, pogotovo ako se ima u vidu da su patriotsko-propagandne deklamacije u tadanjim hrvatskim putopisima bile gotovo obavezan sastavni dio književne manire

³⁶ O Kukuljevićevim putopisima kao literarnim djelima nije nitko pisao, osim što su bili kao usput spominjani, npr. A. Barac, o. c., 1954, knj. I, str. 281 i 284, ili T. Smičiklas u »Radu i djelu I. Kukuljevića Sakcinskog«, *Rad JAZU*, br. 110, 1892.

³⁷ A. Barac, o. c., 1960, knj. II, str. 178.

³⁸ Četiri putopisna izvještaja Jukićeva izašla su u časopisu *Serbsko-dalmatinski magazin*, Zadar, i to prvi 1842, str. 57—70; drugi 1843, str. 48—65; treći 1843, str. 66—77; po redu peti 1847, 89—110. Jedan, četvrti po redu, objavio mu je Vraz u *Kolu* VI/1847, br. 3, str. 3—32, a posljednji, šesti po redu, izašao je nakon Jukićeve smrti u njegovoj III knjizi *Bosanskog prijatelja*, Zagreb, 1861, str. 71—91. Citiram prema tekstovima u knjizi I. F. Jukića *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Sarajevo, 1953, ur. i predg. napisao I. Kecmanović.

i stila pisanja. Jukić nije bio pisac veće književne nadarenosti da bi, poput Matije Mažuranića, mogao svojom umjetničkom inspiracijom i talentom nadvladati svoja intenzivna patriotska nagnuća. Uzrok toj pojavi (da je suzdržano iskazivao svoja patriotska osjećanja, misli i težnje) krije se vjerojatno u činjenica što je Jukić bio (katolički) svećenik, i to u delikatnoj vjerskoj, kulturnoj, nacionalnoj i političkoj sredini, pa nije želio (ni smio) prenaplašenim rodoljubivim izjavama provocirati ionako zlu svoju sudbinu, odnosno izazivati veće sumnje i nezadovoljstvo ni prema sebi (od strane u to doba vrlo čudljivih i brutalnih turskih »vlasti« i od strane svojih, tada vrlo osjetljivih crkvenih starješina) ni prema fojničkom samostanu, svojoj crkvi, svojim sudruzima u zvanju i javnom radu i svom narodu »Bošnjačkom«. Zato je valjda i izbjegavao češće upotrebljavati »hrvatsko ime podjednako kao i srpsko«,³⁹ bojeći se da u zaostaloj, primitivnoj sredini sa zaoštrenim odnosima među vjerama, narodima i društvenim slojevima ne izazove negativne posljedice, suprotne svojim prosvjetiteljsko-preporodnim ilirskim i oslobodilačkim idejama i težnjama.

Došavši u Zagreb (1835) u gimnaziju baš u doba kad je Gaj počeo jače širiti krug istomišljenika i izvan civilne Hrvatske (smjerajući i na dizanje ustanka u Bosni), sedamnaestgodišnji Jukić (r. 1818. u Banjaluci u obrtničkoj obitelji) priključio se srcem i mišlju ilirskom pokretu kao magnetom privučen. Snažna patriotska želja-misao o potrebi neodgodiva oslobođenja porobljene i zaostale bosansko-hercegovačke ilirske pokrajine, što ga je osvojila tada, nije ga napustila do kraja mukotrpnog, boležljiva i kratka života (u. 1857. u Beču). Otada je Jukić ili, kako se poslije sam nazvao i često potpisivao, Ilir iz Bosne, odnosno Slavoljub Bošnjak,⁴⁰ neprestano snovao, vjerojatno i uz znatnu moralnu podršku Gaja, s kojim je bio stalno u bliskoj vezi, kako da se putem ustanka oslobodi Bosna i Hercegovina i ujedini s ostalim južnoslavenskim zemljama. Saznavši da postoji društvo mladih ljudi koje priprema ustanak u Bosni, Jukić je (1840) iz Mađarske (gdje je studirao teologiju) ilegalno stigao u Bosnu s nekoliko prijatelja istomišljenika. Ali iz Fojnice, kamo je bio došao u franjevački samostan, bio je poslan u Dubrovnik pod motivacijom da tamo nastavi usavršavanje teoloških znanja, budući da su se fratri uplašili njegovih nacionalnih, javno iskazivanih planova i mogućih teških posljedica. Povratak iz Dubrovnika, gdje se sprijateljio s urednikom *Serbsko-dalmatinskog magazina* Božidarom Petranovićem, Jukić je opisao u obliku kraćeg literarnog izvještaja

³⁹ I. Kecmanović, *Ivo Franjo Jukić*, Bgd, 1963, str. 77.

⁴⁰ Najznačajnije djelo *Zemljopis i poviestnica Bosne*, izašlo mu je u tiskari Lj. Gaja u Zagrebu 1951, u doba kad se družio s Omer-pašom Latasom; potpisao ga je pseudonimom Slavoljub Bošnjak, a posvetio Gaju.

i dao ga objaviti u Petranovićevu listu iste godine (1842) koje je po drugi put navratio u Zagreb (i tu se svih šest dana sastajao s Gajem i Gajevim bližim suradnicima). Povratak iz Zagreba i druga svoja uglavnom službena putovanja (1842, 1843. i 1845) opisao je u naredna četiri putopisna izvještaja. Njega je na tim putovanjima mnogo zanimalo folklorno blago, običaji, geografski podaci, etnografske zanimljivosti, više vjerska nego etnička struktura stanovništva u Bosni, ali i, po čemu se znatno razlikuje od ostalih putopisaca ilirizma, ljudske patnje bosanske raje i narodne nevolje, koje se radaju ne samo iz političkih nejednakosti nego i iz ogromnih socijalnih razlika.

Jukić putuje Bosnom i promatra sve očima zabrinuta domoljuba. Tako razgleda vojne objekte zaokupljen mišlju kako bi se oni najlakše svladali i uništili. Gleda ih onako kako bi ih gledao Gaj. Vidi više ono što priželjkuje nego ono kakvo jest: dotrajalost turskih utvrda, neposluh vojske, opadanje moći vlasti, postupno rasulo porotka, narasla nacionalna svijest i otpor raje. To Jukić vidi, ali izrijeckom i otvoreno ne kaže uvijek da vidi, osim u rijetkim slučajevima, kao npr. kad pri opisu tvrđave Vranduk na podnožju planine Oskove nad rijekom Bosnom, tvrđave koja je prema riječi braniti nazvana i Branduk, kaže:

A to mu ime i pristoji, jer preprečuje put u Bosnu, niti se može drugim, okrom tijesnim iznad njega putem proći, na koji zjaju napereni na njega topovi. (... Sad pak, kako se kapetanska čast ukide, prestadoše i serdari, a mjesto njih u većim gradovima drži car po nekoliko nizam-topčija, a ni u kakvoj tvrđavi straže nema!) Ova tvrđava, kao i sve druge po Bosni, dosta je zapuštena, i na prvo neprijateljsko napadanje predati bi se morala.

Šesti, posljednji Jukićev putopis, objavljen (1861) nakon njegove smrti, »Putovanje iz Sarajeva u Carigrad godine 1852«, napisan je također u preporodnom duhu s ilirskim patriotskim dahom, ali u njemu — s obzirom da opisuje svoj odlazak u sužanjstvo⁴¹ — nema

⁴¹ Jukić se zamjerio mnogim uglednim Muslimanima zato što je pisao žalbe vladi u Carigrad protiv begova i aga koji ne povede carske reforme. Stupio je u bliske prijateljske veze s lukavim Omer-pašom Latason kada je ovaj došao u Bosnu (1850) da najprije uz pomoć autoritativnih ovlasti, carske vojske i nezadovoljstva raje slomi autonomašku samovolju aga i begova, a zatim, ojačavši tako carsku vlast u Bosni, suzbije glavne opasnosti što prijete toj carskoj pokrajini: da spriječi ustanak, pohvata i pokida veze što su ih pojedinci, poput Jukića, uspostavili s oslobodilačkim krugovima u Zagrebu, Beogradu i drugdje. Jukić je nalvno povjerovao Omer-paši koji se predstavio kao zaštitnik raje i carskih uredaba; tako je upao u pašinu klopku. A paša je, kad je u krvi ugušio otpor feudalne gospode, a znajući sve o Jukićevim namjerama, uhapsio među prvima Jukića pod lažnom optužbom i dao ga odvesti u Carigrad (1852). Iz sužanjstva je Jukića izvukao austrijski konzul, ilirski pjesnik, autor hrvatske himne, A. Mihanović, ali

onako nagomilane etno-geografsko-historijsko-folklorne građe koje obilato ima u drugim putopisima. Taj je putopis, koji se u neku ruku mora smatrati zanimljivim fragmentom Jukićeva životopisa, najbolji književni sastav i može se čitati kao još uvijek živo književno štivo iz arsenala patriotski jako natopljene proze. Sav okrenut u sebe, satrven brigom i strahom od neizvjesnosti (koja je gora i od najgore izvjesnosti), Jukić započinje putopis opisom odlaska u sužanjstvo:

Bio je dan 3 mjeseca svibnja; u 3 sata noći dođe k meni Juzbaša Astalarasi. Ja kao zlu sluteći, nisam još bio zaspao već se vrtio po postelji tamo i amo od bolesti, tuge i žalosti.

— Hajde — veli mi — eno Derviš-paša poslao čovjeka i selamet [= spas] ti donio; despot, koji te je odmolio, čeka kod paše.

Ja sam molio da do sutra ostanem; al zaludu; moradoh teškom mukom u njegovu sobu, gdje mi moje haljine donesoše, te se obukoh. U sobi je bio jedan mulaazim [= intendant] koji je bio određen da me vodi, i jedan adutant Mustaj-paše, koji me je doveo u avst prije četiri mjeseca. Kada sam išao kroz čaršiju sarajevsku do kuće Derviš-pašine, budući da nisam mogao hoditi, sve me je mulaazim za ruku vodio i tješio o selametu govoreći. Ja sam se počeo zlu dosjećati, znadući da despot sa mnom nema ništa, i što bi mene vodili Derviš-paši? Zatim, što bi to po noći imalo biti?

[...] kaže mi mulaazim:

— Meni je Derviš-paša zapovjedio, dok iz grada izađemo, da ti noge sputim u prange, a ruke stegnem konopcem; ali ja toga neću učiniti, ako se budeš mirno držati. Ti čuvaj i sebe i mene; a ja ću tebe.

To bi on i učinio, ali nije znao kako bi onda sa mnom svezanim vladao, jer je moje tijelo bilo kao mrcina i trebalo me je ne samo mećati i skidati s konja, već [...] sa strane držati rukom da se ne svalim sa konja. Pobjeći da ću, nije se bojao; već mu jedina briga bila — a to je i moja — da na putu ne umrem ili ne ostanem.

Ni u tom se putopisu Jukić ne razmeće patetičnim rodoljubljem, ali patriotsku dušu, uciviljenu i revoltiranu do strupnja mržnje prema bivšem prijatelju Derviš-paši, otkriva u mnogim detaljima u kojima

uz uvjet da Jukić ode u Rim a ne u Bosnu, jer su turske vlasti dobro procijenile da Jukiću ni austrijske ni vatikanske vlasti neće tolerirati njegove panslavističke ideje i akcije. U Bosnu se nije smio više vratiti, jer je po odluci Carigrada iz nje bio izagnan zauvijek. Samo jednom se dogodilo da je na kratko došao u Bosnu (policijski protjeran iz Zagreba), ali ga franjevački poglavari, kloneći se njega, nisu htjeli primiti. Uz pomoć biskupa Strosmayera dobio je dopuštenje za boravak u đakovačkoj župi, odakle je 1857. otišao na liječenje u Beč, gdje je nakon operacije umro iste godine. I civilne i crkvene katoličke vlasti potkraj stoljeća bile su protiv akcije banjalučkih Hrvata koji su htjeli Jukiću podići spomenik. Tom je prilikom franjevački provincijal izjavio da je protiv te akcije, jer da je Jukić bio nepokoran svećenik i »isuviše simpatisao sa Srbima« (v. članak I. Kecmanovića »Beč ne dozvoljava podizanje spomenika I. F. Jukiću«, *Oslobođenje* od 1—3. V 1951).

je asociirao razne historijske zgrade dok je prolazio npr. kroz Kosovo. Idući preko polja Kosova, potišten, bolestan, iscrpljen, nemoćan, unosi se u vrijeme Kosovske bitke, koju doživljava kao nacionalnu nesreću a sudbinu Miloša Obilića kao svoju vlastitu:

Mulaazim, kao i ja, prvi put smo ovuda putovali; zato smo ljubopitno slušali i gledali mjesta koja nam je kazivao zaptija [= stražar]: gdje je Lazarova, na koju li je stranu Muratova vojska stajala. Gdje je Miloš cara probo, tuđe je nišan [= orden] zasađen. Mulaazim pitao je koji je to bio Lazar, i kakav je to vlah bio koji se je usudio cara probosti? Ja sam se bio zadubio u melankoličke misli o posljednjoj večeri Lazarovoj, nenavisti Brankovićevoj, izdaji, našoj nesreći, i kako za grijeh njihove sinovi na sebi kaznu nose! Ej, Miloše, jesi li se još koji junak takl rodio? Samo ti Bog dao više razboritosti nego što je imao naš Obilić!

A došavši u Prilep, Jukiću se ništa drugo »pred očima vrzalo i po pameti povlačilo nego naš Marko Kraljević!«

Marko je bio gospodar od Prilipa! Nuto, doklen se je gospodstvo srpsko prostiralo, kud je Dušan carstvo širio! Hoće li se još koji Marko roditi? Imamo mi uvijek i više Marka; ali svi tuđinu služe na korist, a rodu svome na propast. I ti si Marko tako radio: — cara turskoga služio, od tebe je Srbina baština ostala, da su uvijek sluge dobre, a gospodari zli...

Jukić je i u drugim putopisima pokazivao suzdržanu antipatiju prema Turcima, ali u tom posljednjem nije se mogao uzdržati da pokaže bijes i prezir prema turstvu, bez ikakva kršćanskog ili svećeničkog milosrđa, bez smisla za opraštanje neprijatelju. Doduše, Jukić ne prijete, on ne kaže direktno što sve misli i osjeća prema krivcima svojih i narodnih patnji, ali po onome kako opisuje svoje nevolje svakome je jasno da je taj rodoljub ilirskog kova spreman na najgoru smrt za sreću svoju i svoga naroda kršćanskog, odnosno ilirskoga.

[...] snijeg i susnježica odmah nas poče pratiti. Put je kršovit i uzbrdit; sreća što su nam konji bili jaki. Romanija je planina šumom zarašla, ima i pećina. Pokraj sve moje tuge, opet mi je padao na um Gruzica Novak [glasovit hajduk], kako je Turke dočikao. I da je više Gruzica bilo u Bosni, ne bih sada od Osmanlija praćen bio; ne bi ovakvih pustoši, ovakve sirotinje bilo. [...] Razmišljao sam, kad oni [Turci] nemaju sažaljenja prema djetetu i to svoje vjere, kako će prema đauru [= neiskuslmanu]. [...] Od umora i bolesti ja sam bio prenemogao; ništa mi tako nije začudo, već kako duša u tako oslabljenu tijelu može više stajati [...] a mene u konjske bukagije [= lance] spusti tamo gdje je i marha bila svezana; desnu mi nogu metne u gvožđe, drugi kraj bukagije sveže za brod i zatvori ključem; i samo bi me, kad bih imao potrebu porad sebe, otpustilo.

Premda tijelom smalaksao, duhom je bio čio. Poput trvdokornog rodoljuba s insurgentnom duhovnom snagom, tako svojstvenom bosanskom čovjeku, bio je buntovnički spreman da s dostojanstvom smrt dočeka:

Ja mu [juzbaši] velim, bolje bi bilo i meni da me [Omer-paša Latas] ubio nego što me ovako bolesna po božjoj pravdi muči; bolje je jednoć umrti, nego uvijek umirati.

Jukić je u putopisima rodoljublje iskazivao nenametljivo, diskretno, služeći se metodom »objektivnog« iznošenja činjenica i statističkih podataka, ali tako da je u njima redovito izdaleka sugerirao ideju o potrebi ujedinjavanja raspršenih snaga slavenskog elementa u Bosni s ciljem da se jednom stane na kraj krutoj nepravdi u kojoj stoljećima bosanski »Iliri« žive. Ta patriotska intencija sadržana je u gotovo svim njegovim zapažanjima, ali najpotpunije i najdosljednije u konstatacijama, koje su inače zastupali mnogi franjevci a poslije i austrijske okupacione vlasti u Bosni, da su bosanski kršćani (tj. katolici, odnosno Hrvati) i bosanski hrišćani (tj. pravoslavci, odnosno Srbi) — kako ih je podijelio Jukić — jedan narod dvaju crkvenih zakona, zapadnog i istočnog, da su oni svi u narodnosnom, etničkom smislu Bošnjaci. Kao bosanski domoljub i katolički svećenik, a odgojen u duhu ilirizma i duboko intimno suočen s krvavom svakodnevicom bosanskom, Jukić nije želio bosansko stanovništvo, koje se inače vjerski strogo izdiferenciralo a socijalno jako raslojilo, dijeliti i po nacionalnim karakteristikama. Uočavajući sve to, svu tu razdrtost uže mu domovine i oslobodilačke napore ostalih Južnoslavjana, a u nastojanju da što više homogenizira slavenske elemente u Bosni, Jukić nije želio Bosance strože razlikovati, odnosno razdvajati ni po vjerskoj opredijeljenosti, posebno ne katolike i pravoslavce, te je bio sklon — čak i bez obzira na vjersko obilježje — izjednačiti nacionalnu pripadnost s teritorijalnom. I u tome je bio sličan većini uglednijih hrvatskih preporoditelja toga vremena.

»U Bosni živi jedan narod, i to slavjanski, koji je u Evropi najveći. Bošnjaci su ogranak toga velikog stabla i spadaju među pleme ilirsko južnoslavjansko« — napisao je u *Zemljopisu i povjestnici Bosne* (1851). U smislu tih u osnovi panslavenskih gledanja na Južne Slavene Jukić, kao konzekventan i patriot ilirac i svećenik franjevac, u putopisima (i drugdje) Muslimane smatra poturicama slavenske narodnosne pripadnosti, te ih stoga razlikuje od autentičnih muslimana Turaka, tj. Osmanlija, iako su i jedni i drugi isto-vjernici, tj. muhamedanci. Glavnu krivnju za ropstvo i patnje Bošnjaka Jukić baca na te Turke Osmanlije, ali pokatkad zamjera i

Muslimanima (poturicama) koji, izgubivši staru vjeru i narodnost ne dobiše ni imanje ni vlast već vlastitu nesigurnost i zlu sudbinu, sličnu sudbini sve ostale, slavenske raje⁴².

4. TRAJNE KNJIŽEVNE I PATRIOTSKE VRIJEDNOSTI

Putopisna proza dvojice hrvatskih pisaca, Matije Mažuranića i Antuna Nemčića Gostovinskog, koja po izrazitim umjetničkim kvalitetama stoji znatno iznad sve ostale putopisne proze ilirizma, a djelomično ide u red najboljih proznih ostvarenja u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća, nastala je također s jakim patriotskim motivacijama i nadahnućem. Unatoč tome, unatoč očitog dominaciji patriotizma u sadržaju putopisa i intencijama autora, ti putopisi nisu patriotski monokromni, jednolični, budući da su ih stvorili daroviti pisci, i to u sretnoj kooperaciji sa svojim umjetničkim porivima i patriotskim osjećajima. Zbog književne skladnosti i neprolaznih vrednota ti su putopisi i danas književno vrlo živi i zanimljivi širem krugu čitalaca, bez obzira na subjektivne namjere i pobude nastanka tih putopisa, bez obzira i na neke druge momente, kao što su zastarjelost pogleda, demodiranost ukusa, jezični arhaizmi i stilske nezgrapnosti.

Mažuranićev putopis *Pogled u Bosnu* (1842) i sva putopisna proza Jukićeva odnosi se na Bosnu, na taj neobični kglomerat male zemlje na Balkanu. Narodnosna, vjerska i kulturna raznolikost pa složena društvena situacija, puna protuslovlja proistekloga iz tih raznolikosti i iz cijeloga niza socijalnih i političkih neprilika i nejednakosti naroda i vjera, u Bosni i Hercegovini, u tim dvjema »ilirskim« pokrajinama pod višestoljetnom osmanlijskom okupacijom — sve to i mnogošta drugo bilo je razlogom, osobito u 19. romantičarskom, ustaničkom i »nacionalističkom« stoljeću, da su mnogi evropejci poput onih Francuza o kojima piše Midhat Šamić⁴³, rado dolazili i zadržavali se (doduše ne baš predugo) u toj zagonetnoj zemlji čudnovatih ljudi i još čudnovatijeg življenja. Taj bosansko-hercegovački kompleks u kontekstu turske i austrijske politike i posebnih namjera iliraca privukao je i Matiju Mažuranića, najmlađeg i najnemirnijeg između petero braće.

⁴² Osim spomenutih radova I. Kecmanovića o Jukiću, pažnju zaslužuju još i ovi: G. Martić, *Zapamćenja (1829—1878)*, Zagreb, 1906, str. 25—33; F. Šišić, *Bosna i Hercegovina za vrijeme vezirovanja Omer-paše Latasa* (isprave iz bečkih arhiva), Beograd, 1938; prilozi M. Žaje, I. Kecmanovića, T. Kruševca, D. Lošića i A. Muradbegovića u povodu 100-godišnjice Jukićeve smrti u časopisu *Korijen* 1957, br. 7/8.

⁴³ M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1966.

Po dogovoru s braćoj Antunom i Ivanom⁴⁴ otišao je Matija (1839) ilegalno, s falsificiranim dokumentima u Bosnu, uglavnom pješice, preko Slavonije i Srbije, da izvidi prilike, da procijeni izgleda za oslobođenje te »ilirske krajine« i mogućnosti praktične pomoći od strane zagrebačkih iliraca, i to sve s obzirom na raširenu vijest da se u Bosni sprema ustanak. (U to se vrijeme naime pročulo »o nekom pokretu bosanskih i hercegovačkih muslimanskih prvaka, kao i o srbijanskim ustaškim borbama te o pripravnosti crnogorskog vladike da ih podupre.«⁴⁵) U Bosni je Matija ostao oko godinu dana radeći najviše kod uglednijih i bogatijih ljudi (paša i begova) kao majstor, graditelj (zidar), stolar i kovač, a da nije izazvao ozbiljnije sumnje prema sebi. Po prirodi bistar i snalažljiv, višestruko obdaren, u svemu samouk, pustolovan i hrabar (kao i sin mu Fran, svjetski pustolov, autor sjajnih lirskih crtica), progurao je tu godinu bez većih nevolja ali s mnogo uzbudljivih doživljaja. Po povratku je donio braći u Zagreb očekivani izvještaj. »Braću je zadivilo dalekovidno shvaćanje Matijino, kao što i lijep i skladan jezik njegov, pa ga nagovoriše da napiše štogod o svom putu. On ih poslušao i napiše svoj 'Pogled u Bosnu'. Pošto su sva tri brata rukopis pregledala i sve politično izbacila iz njega, izašla je knjižica g. 1842. anonimno, iz političkih obzira, ali znalo se tko joj je pisac. God. 1845. izašla je knjiga i u češkom prijevodu bez naznake autora«⁴⁶, pod naslovom *Pohled na Bosnu*, s ilirskéhó přeložil Wilém Dušan Lambl. Zahvaljujući svojoj umjetničkoj senzibilitnosti, kojom su bili obdareni mnogi u rodu Mažuranića, i pomoći braće Ivana i Antuna oko konačnog oblikovanja i štampanja putopisa, Matija je tim prvorazrednim djelom, svojim književnim prvijencem i jedincem⁴⁷, poslije nazvanim

⁴⁴ Antun Mažuranić (1805—1888), književnik i učenjak (*Temelji ilirskoga i latinskoga jezika*, 1839; *Kratak pregled literature hrvatske*, 1855; *Slovnica hrvatska*, 1859). Ivan Mažuranić (1814—1890), pjesnik i političar, autor klasičnog djela *Smrt Smail-age Čengića*.

⁴⁵ S. Ježić u predgovoru *Pogled u Bosnu*, 1838, str. VIII. A zapravo radilo se o tome da su bosansko-hercegovački feudalci, nakon objave Hatišerifa od Gilhane (1839), po kojem su svi podanici turske carevine formalno izjednačeni pred zakonom, dali žestok otpor tim reformama nastupivši još surovije prema raji.

⁴⁶ S. Ježić, o. c., str. IX.

⁴⁷ Iako je često odlazio na uzbudljiva putovanja i premda je s tim putopisom doživio stimulativan uspjeh i zavidne pohvale, Matija više nikada nije objavio nijedno književno djelo. Teško će se ikada saznati pravi razlog tomu. Može se samo pretpostavljati... Koliko on za svoj putopis duguje Ivanu, bar toliko i Ivan duguje njemu za svoj spjev. — Matija, koji je od svoje osamnaeste godine, najprije kao kalfa a potom kao majstor, propuтовao mnoge zemlje, otišao je 1846. po drugi put u Bosnu preko Slovenije, Beča, Pešte i Beograda, ostavši tamo oko dvije godine radeći dva posla paralelno: legalno za svoj račun kao majstor s tri zanata i ilegalno za račun »ilirske stvari« kao ilirski misionar. U pismu V. Babukiću 1849. pisao je

»biserom hrvatske proze«⁴⁸, ušao trajno u vrhove hrvatske književnosti. Međutim, Matija nikada ne bi ušao u književnost da nije otišao u Bosnu, a u Bosnu ne bi vjerojatno nikada otišao da nije kao vatren patriot prišao i privrženo pripadao krugu ideologa ilirizma. No koliko god ta tvrdnja bila istinita, ipak je istinitije kazati da je *Pogled u Bosnu* plod Matijinih književnih sposobnosti, njegove umjetničke imaginacije, koju je rodoljublje izazvalo i razbukvalo a jedno pustolovno »ilirsko« putovanje omogućilo.

Da je i taj putopis nastao u znaku jakih patriotskih osjećanja vidi se donekle i po njegovu podnaslovu: *Kratak put u onu krajinu, učinjen 1839-40. po Jednom Domorodcu*. Prvim rečenicama Matija (u kratkom Predgovoru) istupa kao rodoljub koji blago prekorava izobražene sunarodnjake što znaju »više o Americi, Kini, Indiji, i t. d.« nego o Bosni. Matija zna tome i uzrok: »Naši stari pretrpiše mnogo truda i mnogo proliše krvi hrvući se s Turci kroz više od 200 godina«, pa su naši ljudi u Hrvatskoj, osjetivši se relativno sigurnim što se ustalio čvrst bedem prema Turskoj u obliku Vojne Krajine, svoje poglede usmjerili na zapad da vide što se tamo, »u izobraženom zapadu radi«. Tako se eto dogodilo da danas poznajemo »i Nijemce i Talijane, i Francuze i Engleze bolje« nego sebe same, a »o svem ostalom svētu znasmo samo toliko, koliko se mogasmo naučiti od bližnjih naših zapadnih susjedah koji naravno ni sami skoro ništa o Bosni ne znadu«. No, veli Matija (nastojeći prikriti političke motive odlaska u Bosnu), te i druge »spodobne misli pobudiše u meni želju, da kad sam već kao rukodělski momak (kalfa)

da živi bez »ikoje nadežde za našu stvar, i sada sam namislio otići u Carigrad i onamo očekivati ožučeni čas«. Vjerojatno je istinita tvrdnja njegova sina Frana (v. bilj. 48) da je Matija »Bosnu na ustanak pripravljao«. Na to upućuje i sam Matija nekim svojim pismima u kojima spominje nabavku oružja, traži od braće jednu njemačku knjigu vojnoga karaktera i istodobno piše (8. IX 1848): »Ja sâm ne znam, kad ću se povratiti kući, jer sam ja, bojim se, samo za ovu zemlju rođen. Turci me jako ljube radi velike mudrosti, kako kažu; a raja sve većma i većma povjerenje u me stavlja; i otud ne more drugo slijediti, nego mitra na glavu ili kolac u dupe«. Iz Carigrada je, čini se, otišao do Egipta, a preko Venecije se vratio 1852. u Novi Vinodolski (baš kad Jukić odlazi u sužanjstvo). Iz rodnog mjesta često je odlazio na kraća putovanja sve do 1879. kada je umno obolio i bio smješten u sanatorij u Grazu, umrijevši dvije godine potom, iste godine (1881) kada Senoa.

⁴⁸ T. Smičiklas, *Spomen-knjiga Matice hrvatske*, 1892. Literatura o Matiji relativno je oskudna, a podaci o njemu što ih daje njegov sin Fran, odnosno Ivan Brlić u 24. knj. *Građe za povijest književnosti hrvatske* (1953), nisu uvijek pouzdani. Konzultirao sam se s gotovo svom literaturom u bio-bibliografskom popisu koji je dao S. Ježić u knjizi *Djela hrvatskih pisaca — I. Mažuranić, M. Mažuranić, D. Demeter*, izd. Zora, Zgb, 1958, str. 163—165, te s još nekim drugim radovima, izašlima nakon 1958, kao npr. I. Frangeš, predg. knjizi 32. edicije Pet st. hrv. knjiž., 1965.

veću stranu austrijanskoga carstva, a osobito sve austrijansko-ilirske krajinne obišao, i o Bosni što god izvješniega razaberem«. Kako iz knjiga nije ništa mogao saznati o Bosni, a niti od kakva putnika koji bi »za zemlju, jezik i običaje poznati tamo išao«, odlučio se Matija, »što god bude, sâm glavom ići u bosansku krajinu«. A sada, vrativši se, želi ispričati kako je putovao, znajući da će »mojim domorodcem, koji ovakova izvěstja o različnih svega svéta državah s veseljem čitaju«, biti milo čuti o toj krajini« (u kojoj samo naša bratja, pravi Iliri stanuju)«. Samo u tim napomenama Matija iskazuje nešto otvorenije svoj patriotizam. U tekstu putopisa on, slično Jukiću, patriotski niti docira niti na bilo koji drugi način nameće svoje domoljubne misli ili savjete, kao što to čine mnogi ilirci a među njima i vrstan putopisac Nemčić. No i te napomene u Predgovoru ne bi, čini se, Matija davao da njima nije morao kamuflirati svoju tajnu političku misiju.

Iz nadahnutu pripovijedanja, vrlo živa, jasna, slikovita, bez traženih knjiških efekata, u stilu narodnog pripovijedalačkog genija, osjeća se da je Matijin »književni« pogled u Bosnu nastao i kao plod plemenite patriotske želje da (se) pomogne subraći bosanskoj, iliro-bošnjacima, i katolicima i pravoslavicima, i ostaloj raji bosanskoj. Matija nikoga posebno ne optužuje, ni riječima, ni gestama, ni patriotskim lamentacijama, on samo iznosi gole (optužujuće) činjenice o životu, o sudbinama bosanskih ljudi. Izbjegao je čak i vlastite komentare uz opise koji su »tražili« određeno objašnjenje. Ideološkog fanatizma ili mržnje prema Turcima, prema toj toliko ozloglašenoj naciji među kršćanima na zapadu, u putopisu nema⁴⁹, premda je zagriženosti i mržnje, tog naličja svake velike ljubavi zajedno sa strepnjom i strahom, pogotovo prije dolaska u Bosnu, moglo (možda i moralo) biti u Matijinoj psihi, tim prije što je mrzio mržnju i nasilje. Iz putopišćeva pera izbija na vidjelo, naročito kad crta osmanlijske surovosti ili za Evropejce neobične pojave, superioran podsmijeh, blag vid prezira prema Turcima Osmanlijama (pravim Turcima iz Turske), okupatorima, ali i to nekako kao protiv volje pišćeve i bez ujedljivog ili uvredljivog cinizma ili nacionalizma. Matija naime o svemu pripovijeda s prostosrdačnom naivnošću usmenog (narodnog, pučkog) pripovijedača, izravno, kratko, bez okolišanja, u biti realistički ali s romantičarskom, usmeno-tradicionalnom hiperbolikom. Pripovijeda bez zlih primisli, prividno

⁴⁹ Viteško svladavanje mržnje u Mažuranića je, čini se, bilo obiteljsko pravilo, karakterna osobina svih Mažuranića, osobina kojom se npr. Ivan ponosio (1873): »Ja ne poznám nikakove mržnje. [...] Nije to zasluga moja, takova mi je narav«. A 1885. napisao je Ivan da »nakaznije nakaze od despotije fanatizma ovo naše sunce ne vidi nikada« (v. edic. Pet st. hrv. knjiž., knj. 32, 1965, str. 155 i 156).

neutralno, kao da se njega vlastito svjedočenje i ono o čemu svjedoči (pa i onda kad se radi o njegovoj glavi) ne tiče, on jednostavno kazuje ono što je sam vidio ili čuo a ne i o onome što je tada ili sada (dok piše) mislio ili osjećao kao patriot ili agent ilirizma.

Međutim, pod pritiskom jakog ali pritajenog patriotskog nezadovoljstva zbog bijednog položaja bosanskih Slavena i zbog bezizglednosti da se taj položaj uskoro bitno može promijeniti nabolje, Matija u putopisu, po logici deprimirane psihe suzdržanih narodnih stvaralaca i kazivača, nije ostao do kraja u ulozi neprestana promatrača i svjedoka, već je iskačući povremeno iz umjetničke »subjektivnosti« upadao u subjektivizam zainteresirane stranke. To pristrano miješanje realnog s irealnim, viđenoga s vizionarnim u Matijinoj književnoj radionici izazvalo je mjestimice hiperbolično interpretiranje (riječima i primjerima) stvarnog stanja fakata i pojava. Stoga u tom putopisu, u osnovi realistički koncipiranome, a donekle po romantičarskoj metodologiji izrađenome, ima najviše subjektivizma patriotske obojenosti kad opisuje mukotrpnost življenja obespravljene kršćanske raje:

U sarajevskom polju je, kako sam čuo, od sve Bosne najgori stališ za Krstjane. Ondě krstjani ništa pod nebom nemaju, ni kuće, ni kućišta, ni mačke; nego ono što se vidi, to je sve agino. [...] U Bosni nije nitko vlasan od svog imanja; paša može svakomu uzeti sve što ima, pak dati komu hoće. [...] Svaki čověk je vlasan ubiti svoju ženu kad hoće, i svaki gospodar svoga slugu, za najmanju pogrešku, osobito ako je Krstjanin.

i kad ponekad u prikazivanju Turaka i njihovih običaja i mentaliteta, zauzimajući pozu tobože objektivna svjedoka, pretjerano karikira ili generalizira pojedinosti, dovodeći tako neobaviještena čitaoca često u nedoumici da vjeruje ili nevjeruje putopiscu:

Turčin je općenito po svom zakonu jako pobožan [...] Oni su jako lahkověrní i milosrdni kad jih nitko ne draži, samo jih treba hvaliti koliko više možeš, i pri tom davati jim čast po turskom običaju. [...] Oni uvěk plaču što ne ima rata i da se ne biju ili s Vlahom ili s Kaurinom. [...] Oni sve věruju što god se kod nas rad zabave pripověda, o věšticah, o vampirih [...] Njihovi su razgovori jako nagrđeni, uhu vřednosni nestidni i sasvim bezobrazni [...] I ako to još koliko vřemena ovako ustraje, neće se po razgovoru moći poznati tko je Turčin, tko li je Krstjanin. [...]

Turčin neće nipošto ubiti uši: jerbo je jazuk; ono su bo sve duše umrših koji su za života zlo radili pa jih je po smrti dragi Alah na uši pretvorio. Ja sam kazao da kod nas neima uših, a oni su me svi jednim glasom viknuli: »Lažeš kao pas: gđe ima ljudi, ondě mora biti i uši!« — Oni kad vide da uš izvana po halji plazi, samo ju prestom bace kraj sebe na čilim, pak se siromaška životinja mora mučiti dok opet gore ne njih ne poplazi: nu zato dobi bolji apetit. [...]

A. FRANIĆ

Preljub je u Turakah najveći gréh; ako idje Turčin k tuđoj Turkinji, kad ga tretji put uhvate, udare ga na kolac. Ako idje Krstjanin k Turkinji, koja neima muža, tako prvi put, kad ga uhvate, mora se ili poturčiti pač da je uzme, ili ga nabiu na kolac; ako pač ova Turkinja muža ima, tako preljubnika bez iznimke udare na kolac. [...] A Turčin, kad god mu se blagoizvoli, može itji k Krstjanki, jer mu neima suda. [...]

Telěsa ljudi posććenih se ne zakapaju u zemlju; nego se bace tamo na smćtilište da se psi za sevap nahrane.

Kako je težak život slavenskoj raji u Bosni vidi se, kao da želi Matija kazati, i po tome što mladima nije mogućno ni ljubav voditi, npr. u Sarajevu, koje je »strašno veliko« i »nikakav Sarajevac ne zna koliko je« (jer »nitko nije bio po svem varošu« budući da nije slobodno »izvan glavnih ulica nikuda okom a kamoli koraćati nogom«):

Nego ašikovati je, kažu, svakako pogibeljno; jerbo ima još drugih bekrijah (skitnicah, klatežah) koji po noći hodaju samo da koga posćku, i dosta putah — vele — ujutro nađe se momak na sokaku i kod njega sve: pusat (oružje), novci, lěpe haljine i u njedrih ura, i ništa mu ne fali nego glava. A onaj tko ga je posćko, samo s tim je zadovoljan da je kustuuru omastio krvlju.

Višestruko složena bosanska stvarnost i moguće negativne posljedice za ilirstvo što ih ta stvarnost sobom nosi izmamila je iz Matijina pera i patriotske, zabrinute misli o narodnosnoj strukturi bosanskog stanovništva:

U Bosni se Krstjani nesmiu zvati Bošnjaci: kad se reće Bošnjaci: onda Muhamedovci samo sebe razumiu, a Krstjani su samo raja Bošnjacka, a drukćie Vlasi; Bošnjaci i Osmanlie, premda su Muhamedovci i jedan i drugi, opet se mrze strašno kao prava nebratja. — Bošnjak mrzi Osmaliu, jerbo kaže da neima pod nebom gadniega ćovćeka od Osmalie; a Osmanlia kaže da su Bošnjaci poturice, i da su gori od djaura; zato da jih treba davit i gaziti, nek se boje poturice, i nek znadu tko jim zapovćda. I otuda dolazi da se Bošnjaci boje Osmaliah kao i Krstjani od Bošnjakah Turakah. [...]

Krstjani i Turci mrze se strašno medju sobom: nu neka bi i to bilo, samo da se Krstjani jedne i druge ispovćdi malo bolje gledaju. Nego premda su po krvi i po svetoj vćri prava rodjena bratja, ipak se mrze, kao da nikakove svojbine neima medju njimi. Turci zovu svakoga Krstjanina Vlahom, a Vlasi medju sobom jedan zove drugoga Šokcem; a on njega Šijakom: a ipak bi mogli znati da im neće biti sreće ni napredćka dok god se ova sramotna imena ne zametnu.

I o jeziku Bosanaca Matija piše kao ilirski rodoljub: štokavštinu smatra jezikom Južnih Slavena. »U Bosni se govori ilirski pomićšano s turskim rećima, to jest tamo se 'englendiše bošnjacki'« — veli Matija pa s prijekorom dodaje da svi Bošnjaci, iako »svi znadu

kazati ove misli u čistom ilirskom jeziku, pa ipak često bezrazložno (!) upotrebljavaju mnogo turskih riječi i nitko im »ne može dokazati da to nije naški nego osmanlijski«. Ljubav prema ilirstvu Bosne navodi ga da na usta (»mjerodavnih«) trgovaca, »koji prohode po svoj Europejskoj Turskoj«, kaže da »svuda možeš govoriti bošnjački«, čak i u Istanbulu: »U Stambolu je, vele, pak sve bošnjački, samo malo osmanlijski i grčki«. Spominje i sarajevskog pašu koji, premda »dobro znade turski, arapski i arnautski« ne voli »da tko pred njim turski razgovara«; »ako mu netko po turski što kaže, a on uvijek bošnjački odgovara i kaže 'da je naš slavni bošnjački jezik od svih najljepši na svetu'«. Kriticismam prema turcizmima nije Matiju naveo da ih sam izbjegava; on se često njima služi pa je tako tom putopisu dao bosanski kolorit. I po tome se vidi da je Matija tu zemlju, kakva jest da jest, znatno odnarođena po njegovu sudu, i sve u njoj, i ono tursko u njoj, zavolio odmah nakon prvog boravka. Vrazove dvije pohvale o tom putopisu zasnovane su uglavnom na tome što je Matijin jezik smatrao tipično naškim, narodnim. U članku (1843), namijenjenom poljskim i ruskim čitaocima varšavskog lista *Dennica-Jutrzenka*, Vraz je gotovo proročanski za Matijin putopis kazao:⁵⁰

Čitat će ga — ako Bog da — i djeca i unuci i prauunci naši s takvim zadovoljstvom s kakvim ga mi čitamo. [...] Teško bi ikoli Evropljanin tako proniknuo duboko život Bosanaca, napose Muslimana, i opisao ih tako lijepo, čistim narodnim jezikom, kako je to učinio jedan od naših rodoljuba. Ali što će reći ako otkrijemo tko je taj naš putnik? Ne, nije to ni profesor, ni doktor lijepih umjetnosti, nego mladi 22-godišnjak Mato Mažuranić [...] po zanatu kovač, koji osim čitanja ništa drugo nije učio, koji ne zna ni jedan drugi jezik osim svoga materinskoga. Vidi se dakle da se pamet ne uči samo u školama.

I ta se Vrazova ocjena može uzeti kao svojevrsno svjedočanstvo da je *Pogled u Bosnu* bio i u ono vrijeme cijenjen kao književno i kao patriotsko djelo.

Makar koliko da je duboko provirio u bosanski životni koloplet, mora se ipak konstatirati (kako i sam autor naslovom nepretenziosno kaže) da je to bio samo pogled u Bosnu, i to pogled sa strane a ne iz nje same. U usporedbi s Jukićem, koji opisuje svoje gledanje u Bosnu, svoj ilirski patriotski pogled u tu do tada i njemu sasvim nepoznatu zemlju, Matija je kao »stranac«, ilirac Primorac ispod Velebita, Bosnu doživio kao dragu i senzacionalnu domovinu nesretne ilirske subraće, iznoseći pretežno vanjske i markantnije manifestacije bosanske stvarnosti, uglavnom u statičkim, fotografski

⁵⁰ *Dennica-Jutrzenka*, Warszawa, II/1843, III, 20—51. Vraz u drugoj recenziji (*Kolo*, II/1842, str. 106) piše da je to »prva u prozi pisana knjižica« za koju se »kazati može da je baš naški pisana«.

fiksiranim stanjima i oblicima kao što su neobični običaji, sujevjerje, posebnost nošnje, turcizmi u govoru, čudnovat način ophođenja, izgled kuća, ljudi, imanja itd. A Jukić je, kao autohtoni Bosanac i senzitivn ilirski domorodac eruptivne naravi, koji Bosnu u sebi nosi, kojemu je ona postala sudbinom, koji se s njom izjednačuje, o njoj pripovijeda bez atraktivne senzacionalnosti i, što je razumljivo, pri tome umije više od Matije zaviriti u one unutarnje strane života, krvave i vječito uznemirivane, jedva zamjetljive običnim tjelesnim okom, one skrivene, posebno od stranca i putnika namjernika, kao što su patnje duše, osjećanje zle kobi, nemoći, napuštenosti i sl. I Matiji je, kao i mnogim došljacima, višestruka tajna Bosne i bosanskog turstva i uopće života bosanskog, ostala umnogome neriješena zagonefka, koja ga je neprestano privlačila, te je morao (!) ponovno ići u Bosnu, dapače još dalje na istok, osjećajući valjda da se korijeni bosanske tajne produžuju do Male Azije, Egipta, muslimanskog Orijenta. Čovjek sa zapada, rođen u Novom Vinodolskom, odgojen u drugom svijetu s mnogo patriotskih, katoličkih i političkih predrasuda prema turstvu i prema Bosni posebno, Matija zapravo i nije mogao drugo nego baciti manje više pronicljiv i književno veoma zanimljiv, patriotski predestiniran pogled u Bosnu i, po zakonima svojega književnog nadahnuća (koje nije bilo malo), projicirati ga u putopisu, omogućivši tako mnogim znatiželjnim i neobaviještenim suvremenicima da i oni zajedno s njim zavire u taj kutak drage »ilirske« krajine, u kojoj je najveće bogatstvo skriveno u njedrima osiromašene zemlje i ljudi.

Dok je primorca Matiju Mažuranića privlačilo kontinentalno zaleđe, dotle je kontinentalca Antuna Nemčića želja odvušla na more, u Hrvatsko primorje i sjevernu Italiju. Nakon Matijina *Pogleda u Bosnu* Nemčićeve su *Putositnice* druga po redu posebna, samostalna putopisna knjiga ilirizma što je izašla u Gajevoj tiskari u Zagrebu (1845). To je zapravo bio prvi dio putopisa, najznačajniji i najvredniji dio *Putositnica*. Drugi dio izašao je naknadno, nakon Nemčićeve smrti (1849) u Bogovićeve *Nevenu* (1852), ali nedovršen i nedotjeran ulomak.⁵¹ U usporedbi s Matijinim Nemčićev je putopis daleko više nabijen rodoljubivim mislima i osjećajima, pisan s više književničkih pretenzija, pa je u tom smislu i koncipiran:

⁵¹ Nemčića je smrt prekinula da, kako napominje Bogović (*Neven*, I/1852, br. 34), ostvari putovanje »kroz Srbiju, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, zatim kroz južnu Italiju i Francusku«, te da onda napiše »drugi i treći dio svojih *Putositnica*«. U drugom dijelu, započetom gnomaski sročenom rečenicom »Tko se onoga sjeća što je doživio, on dvaput živi«, Nemčić se okrenuo više prema svojoj intimi i golim činjenicama oko sebe, ne mareći mnogo za političke i patriotske teme i probleme.

»patriotskiji« je, literarniji, skladnije komponiran, opsežniji, ali sve to ne znači da je i umjetnički vredniji. Istina, *Putositnice* su u hrvatskoj stvaralačkoj prozi zaslužno zauzele ugledno mjesto⁵² iako nisu od samog početka bile popraćene većim javnim oduševljenjem⁵³, kao što je bio popraćen Matijin putopis. To je originalno i »izrazito hrvatsko djelo, premda se u njemu najvećim dijelom prikazuje Italija«, premda je napisano »u maniri tadašnjih evropskih putopisaca«⁵⁴, a po ugledu, kako je već davno utvrđeno⁵⁵, nekoliko tada popularnih pisaca: J. G. Seumea (*Spaziergang nach Syrakus im Jahre 1802*), J. Kollára (*Cestopis obsahující cestu do Horní Italie*), G. Nicolaiia (*Italien wie es wirklich ist*), L. Sternea (*Sentimental Journey through France and Italy*). *Putositnice* su naime moderan putopis, pravo beletrističko pripovjedačko djelo, napisano originalnim, posebnim jezikom, u kojem su uz ostalo sadržane mnoge domišljato stvorene kovanice. Nemčićev način pisanja, feljtonistički stil

⁵² Od svega što je za kratka života stvorio (umro u 36. g.), to mu je najbolje djelo i po njemu je uglavnom nazvan »najjačom književnom ličnošću hrvatske pokrajine u doba preporoda« (S. Ježić u predgovoru knjizi *Nemčić — Bogović*, izd. Zora, Zagreb, 1957, str. 7). B. Donat u predgovoru knjizi *Antun Nemčić*, edic. Pet st. hrv. knjž., knj. 34, Zagreb, 1965, kaže da je to djelo prava »imaginativna proza« i da danas »literarno živi i predstavlja jednu vrlo važnu kariku u lancu hrvatske proze«. Sva relativno opsežna literatura o Nemčiću ističe natprosječnost njegova talenta i vrijednost *Putositnica*.

⁵³ To što je izlazak *Putositnica* ostao bez većeg odjeka u javnosti, valja protumačiti činjenicom što je knjiga izašla, kako napominje i V. Dukát u vrlo iscrpnim i informativnim »Bilješkama uz Nemčićeve *Putositnice*« (*Rad Hrv. akademije znanosti i umjetnosti*, 1942, knj. 273, str. 1—78), baš u dane »općenarodne žalosti i ogorčenosti« nakon krvavih srpanjskih događaja 1845. No ipak iznenađuje što se ni *Danica* na tu knjigu nije osvrnula (Gajeve su *Novine* donijele samo šturu obavijest o preplati, izlasku i gdje se može nabaviti), to prije što se iz jednog Vrazova pisma razabire da je Nemčićev putopis u književnom krugu preporoditelja bio vrlo cijenjen. Vraz u pismu od 30. V 1846. Vaclavu Stančku (objavljenom u članku Josefa Pátca »Neue Beiträge zur Tschechischen Korespondenz des Stanko Vraz«, v. Jagićev *Archiv für slavische Philologie*, XXXVI/1916, str. 483—495) piše da je to »prekrasna jedna knjiga«, slična glasovitom *Sentimental Journey*, ali »bez da je i najmanja krpež od tog engleskog umotvora, nego samostalno, izvorno« djelo, te bi »bilo vrijedno, da se bolje proglasi i prevede u druge jezike«.

⁵⁴ A. Barac, o. c., I, str. 258.

⁵⁵ M. Bogović, »Životopis A. Nemčića«, predg. *Pjesmama A. Nemčića*, Zgb, 1851; V. Dukát, o. c.; isti, »O našljem humoristima«, *Rad JAZU*, 1913, knj. 197; isti, »Naši humoristi«, *Savremeničnik*, VIII/1913, br. 6, str. 379—388; isti, »O životu i književnom radu A. Nemčića«, predg. *Putositnica*, Zagreb, 1942, III izd.; M. Šrepić, »O životu i radu A. Nemčića«, predg. *Izabranim djelima*, Zagreb, 1898. O tom ugledanju piše i A. Barac, o. c., I, str. 258, a V. Kesterčanek »O utjecaju njemačkih pjesnika na A. Nemčića«, *Nastavni vjesnik* XXIX/1920—21, sv. 7/8, str. 300—306.

s familijarnom prisnosti prema čitaocu i stvarima, te profinjen i elegantan humorizam s mnogo duhovito-dosjetljivih šala, doskočica i digresija, sve to protkano dobrotvornom ironijom i naivnom superiornošću — čini to djelo umjetnički trajnim i zanimljivim.

U *Putositnicama*, nastalima na temelju Nemčićeva (turističkog)⁵⁶ putovanja (1843) od Ludbrega preko Zagreba, Karlovca, Rijeke, Trsta do Venecije, Padove i Verone te natrag preko Slovenije, patriotska komponenta jest najdominantnija. *Putositnice* su, po Barčevim riječima⁵⁷, »pune rodoljubnih izljevâ«, u njima Nemčić »svoje hrvatstvo i slavenstvo« ističe u svakoj prilici: »kad govori o našim ljudima u Italiji, i kad se sjeća narodnog pokreta u Hrvatskoj, i kad spominje karakteristike hrvatskoga čovjeka«, kad uspoređuje »ljepote Hrvatske s ljepotama Venecije«, kad spominje »ulogu naših ljudi u političkoj i umjetničkoj prošlosti Italije«, itd. Patriotske su ga namjere navele da to djelo objavi; u predgovoru kaže da on nikada ne bi tiskao *Putositnica* kad bi hrvatska književnost bila bogatija, kao njemačka. (»Da se naše knjiženstvo onako zeleni kao što na primjer njemačko, to bih ja ovo djelo ili posve vječnim tminam povjerio bio« . . .⁵⁸) Već u opisima prvih dana putovanja Nemčić se predstavlja kao hrvatski patriot ilirske usmjerenosti. Tako odmah, govoreći o prolasku kroz Križevce, spominje da je tu Koloman, »kralj ugarski, s dvanaestimi poslanici Hrvatske ugovor učinio usljed kojega se Hrvatska k ugarskoj kruni« nesretno pridružila. U prikazivanju kroz Zagreb, kroz taj stolni grad mile mu domovine, u Nemčiću se patriotizam rasplamsao do protesta:

Jošte je jedno što prekuhati ne mogu. Da koji inostranac u Zagrebu dođe pa razgleda napise vrh dućanâ i cimere zanatlija, to bi prije mislio da se u kakovom njemačkom gradu nalazi negoli u stolnoj varoši Hrvatske. Kad će jedanput jezik ilirski iz potištenosti svoje uskrsnuti! Zar ne poznajete sredstva kojim bi se svi ovi tuđi napisi, bez ikakve fizičke ekstravagancije, ukratko preinačili? Al naravno, i k tome treba sloge.

A za boravka u Italiji od svega petnaestak dana Nemčićevo se domoljublje razbudilo još jače. U Italiji, odakle ga je prije nego je namjeravao otjeralo pogoršano vrijeme, loše zdravlje i, kako sam kaže, nostalgija za domovinom i domom, Nemčić je patriotizam ilirske provenijencije iskazivao čak i načinom odijevanja, tj. upadljivi-

⁵⁶ Na to je putovanje pošao, kako veli S. Ježić u predgovoru knjizi *Nemčić — Bogović*, izd. Zora, Zagreb, 1957, str. 18, »možda i zato, da se rastrese i zaboravi svoje drugo razočaranje u ljubavi prošle godine« (kad se na liječenju u Varaždinskim toplicama bio zaljubio).

⁵⁷ A. Barac, o. c., I, 259.

⁵⁸ Citati iz *Putositnica* prema tekstu u edic. Pet st. hrv. knjiž., Zagreb, 1965, knj. 34, ur. B. Donat.

vom narodnom »uniformom«: nosio je hrvatsku, »ilirsku« surku (koju nazivlje »šarenom haljinom«), tj. kratak kaput smedkaste boje ukrašen pletenim vrpčama, na glavi je imao fes okičen srebrninom, na nogama visoke čizme, a kad je bila jača hladnoća, oblačio je i tzv. opakliju (kožuh od ovčjega krzna). Tako odjevena promatrali su ga Talijani, po vlastitom priznanju, začuđeno kao da je »kakova protjerana poglavica Čečencâ ili Čerkeza«, ali to njemu ne samo da nije smetalo nego ga je radovalo: tom je hrvatskom nošnjom skretao pažnju na sebe kao Slavjana i tako lakše pronalazio subraću Slavjane, s kojima je proveo nekoliko nezaboravnih večeri u rodoljubnim raspravama, zanosima i nadanjima.

Od mnogobrojnih stihova, unesenih u putopis, najveći je broj onih s patriotskom poentom. Nemčić je unio i jednu cijelu, danas dobro poznatu pjevnu pjesmu »Domovini«, kojoj prvi stihovi glase:

Gori nebo visoko,
Doli more duboko,
A ja u sredini
Noćnoj u tišini
Mislim na te, má jedina
Premilena domovina!

Poglavlje »Povratak« Nemčić započinje Preradovićevim stihovima iz »Putnika«: »Tebi opet duša diše, | Tebi srce opet bije, | Domovino, majko sreće, | K tebi opet sin se kreće«. A zaključno poglavlje (»Zaglavak«) započinje Vrazovim patriotskim stihovima iz Đulabija:

Lijepo, lijepo
U svijetu je bilu;
Al je najljepše
Na majčinom krilu

Nemčić je, iako vatren patriot, znao biti i kritički odrešit prema patriotskim pretjeranostima iliraca, kao npr. prema nerazboritom identificiranju narodne nošnje s narodnim duhom:

Nu ispovidjeti ipak moram da bi mudro — vrlo mudro — bilo da se je prije narodni jezik, pa onda odjeća emancipirala, jerbo u surki uvijek njemački blebetati veća je prolimba (kontrast) nego u fraku ili atilu hrvatski. Frak je europski, i naš je jezik to isto. Nu i atilu nije azijski vukodrak tog imena u naše strane donio. Gajtani su iznašasće slavjansko, ako se i odijelo mađarskim krsti.

S kojim je god čovjekom slavenskog podrijetla došao u dodir nastojao je procijeniti njegovu ličnost kroz njegovo domoljublje, kroz njegov odnos prema domovini i preporodnim južnoslavenskim zadacima. I individualnu karakterizaciju zemljaka davao je s pomoću rodoljubnih kvalifikacija, kazavši najčešće kratko da je ili

»vrijedan domovine sin«, vrli ili prekrasan rodoljub, domorodac, ili pak za domovinu ne mari, da je odrod ili na putu da odrod postane. Po njegovu pisanju svi su ljudi simpatici ili antipatici, moralni ili nemoralni prema tome kakvi su patrioti. Tako za jednu osobu kaže: »On je sve bio što god je čovjek želio, učtiv, prijatan, gostoljubiv — riječju, što se uopće kaže: čovjek od svijeta — ali Slavjanin nije bio«. Ili:

Otac ovog čovjeka naselio se je iz Dalmacije u Padovu, nu svome sinu osim imena ništa slavjanskog ne ostavi. Ovo se je ić, vić dokončalo, drugo sam zaboravio. Nu i bolje da je tako; jer ljudi koji izvan imena ništa slavjanskog ne imaju, spomena ne zaslužuju. Neka oni svoj zelenoočji raj uživaju, ali u mome putopisu neće se širiti.

Na svakom koraku Nemčić je brinuo patriotske brige i to u putopisu ne krije; dapače uvijek nastoji pokazati otvoreno svoje patriotsko stanovište. U Kraljevici se obradovao videći da domaće žene, »naše krasne Primorke ljubav k narodnosti osjećaju i da ponos narodni u njih jošte izumro nije«. Itd. U Veroni npr. razmišlja o tome što je to domovina, pa pod dojmom Preradovićevih patriotskih stihova (koje stavlja za moto jednom odlomku) o domovini prema kojoj iz tuđine »oči uzdignute« lete, onamo odakle »Svako jutro sunce sine«, upitno kaže:

A ja sam opazio da putnik u tuđini, ako na onaj kraj obzora oko obrati u kojem, po prilici sudeći, domovina mu leži, da mu, rekoh, čudnovata neka požuda grudi steže. [...] Ovdje dakle navaljivaju na mene i nehotice ova pitanja: šta je domovina, šta li domoljublje, riječju, šta je ono što nas nevidljivim vezom s domovinom skapča?

I odgovara:

Pojam »Domovina« mora biti nezavisan od sviju uvjeta, svih političkih i vjerozakonskih odnošenja. Život pučki, to jest: narodni jezik, način mišljenja i baratanja, običaji sa svimi svojimi krepostimi i predsudi, preimućstvi i nedostaci, prošasnost sa svojimi slavnim i žalosnim us-pomenami, to su pojmi koji se otim sadržajem posve slažu. Gdje ovih nema, tamo je izraz »Domovina« kimerana.

Govoreći o Slavenima u Veneciji spominje grupu od pedesetak svjesnih rodoljuba koji su, kako kaže, spremni »sve svoje duševne, a kad bi od potrebe bilo, i tjelesne bi sile miloj domovini unapredak žrtvovali«. Spominje i »potalijančene Slavjane« (većinom sirotinju venecijansku) koji se vide u crvenim kapama u luci, koji se često i potuku s isto takvom sirotinjom talijanske narodnosti, s »modrokapcima«, i tada se pozivlju na svoje slavensko podrijetlo; ti slavenski crvenokapci znaju pjevati na način »kao što se pjesme koje se na slavu Kraljeviać Marka još i danas po naših stranah ore«.

Kad uspoređuje viđeno u Italiji sa sličnim u Hrvatskoj, redovito nastoji istaći prednosti koje u Hrvatskoj postoje, unatoč vidljivu naporu da bude nepristran. Kazališne priredbe i opere, na koje je svake večeri odlazio, kritički je strogo prosuđivao, pogotovo ako su u pitanju bili njemački umjetnici (kao ona operna pjevačica Fuchs u Veneciji), dodajući često da je očekivao mnogo više, da ni zagrebačko kazalište ne zaostaje (za onim u Grazu), da zagrebačka publika ima više smisla i ukusa za prave umjetničke vrijednosti. A opisujući svoje dojmove iz posjeta umjetničkim galerijama, rado navodi da je vidio i djela slavenskih autora (Medulića, Benkovića). Našavši se pod jakim dojmom netom pročitana panslavenskog Kollárova *Cestopisa* (djelo izašlo iste godine kad je Nemčić putovao u Italiju), kaže za Tizianovu sliku »Mandaljena Pokornica«, parafrazirajući Kollára, da u toj slici najviše cijeni to što osjeća da su Mandaljenine »blage oči slavajnske oči«, da ta »pokornica nije ništa drugo nego jedna idealizirana Slavo-Dalmatinka«. Nemčićeva patriotska zagrijanost ide toliko daleko da, držeći se Kollárovih zapažanja, kaže da npr. tal. tana (=užarnica) dolazi od hrvatsko-srpskog tanjiti, »kao što su god i mnoge riječi, koje se ovdje slušaju, slavjanskog počela«, tj. korijena. I ne samo to. Povevši se opet za Kollárom, smatra da je i sam taj kraj Italije u davnini bio slavenski (naseljen Slavenima). S tom mišlju piše o Trstu, citiravši prethodno Vrazove stihove o tome da »Tuži Slava mati« zato što »Gradi su nevjerni, | Sini renegati«:

U lokandi »Coronna ferea«, kadi smo se nastanili«, nije nitko, ma da bi baš jedne riječi, njemački znao, a jošte manje slavjanski. Pa ipak leži Trst u slavjanskoj državi, na obalah slavjanskog mora (Mare degli Schiavoni). Talijanština uvukla se je kao molj u opakliju, istrijebila slavjanstvo, kao ovaj dlake na krznu. Iste filjarke talijanski brbljaju. Slavjanskih zvučka čuo sam samo iz usta seljanâ i gjekojeg mornara. Uostalom, ako se Srblji izuzmu kojih također mnogo nema, služi se sav hlačasti svijet talijanskim jezikom. Slavjani su pravi zidari: ovi i oni zidu gradove, a drugi se po njima šire. Tako talijanština u Trstu, tako njemčarenje u Grazu.

U Nemčićevu nezadovoljstvu talijanštinom u Rijeci i Trstu, ili nijemštinom u Zagrebu i uopće stranim rastvorenim elementima u slavenskom, odnosno hrvatskom tkivu, nema nacionalne ili kakve druge netrpeljivosti, jednako tako kao ni u jednog putopisca ilirizma. (Čak ni prema Madžarima, s kojima su ilirci bili u oštrim sukobima. Kad je Nemčić 1848. bio biran za poslanika u Saboru, zalagao se za slogu s Madžarima. Jedino ako Madžari ne žele hrvatskom narodu priznati slobodu, »onda stupimo s mačem u ruci pred lice Evrope, te pokažimo, da umijemo svojoj domovini pribaviti

slobodu i još ju podijeliti s drugim narodima«. ⁵⁹) Doduše Nemčić negativne strane uplive vidi i tamo gdje ih nema ili bar nema u tolikoj mjeri kako se njemu čini. Tako npr. mediteransku, temperamentnu živost i bučnost Riječana proglašava stranim utjecajem, latinizmom. A latinizam je, po njegovu mišljenju, i hrvatsku književnost spurtavao u napredovanju. ⁶⁰

Što ovi grad najvećma karakterizira, to je ona živahnost koja tako obdan kao i uvečer po sokacih vlada i koja je mnogo veća negoli bi se od razmjerja stanovništva očekivati moglo. Ova vlastitost, ako se inače ne varam, uvukla se je u Rijeku zajedno s talijanštinom (barem je krika i vika značajna vlastitost sviju italskih gradova), kao što se u život pučki — bez da se osjeća — sve pomalo dobra i zla svojstva onog elementa (življa) uvlače s kojim se narod budi sredstveno budi neposredstveno prisiljeno ili svojevoljno dotiče. Istinabog, mi Hrvati na primjer — s braćom Slavonci — nismo radi toga baš Latini što se već toliko stoljeća amice tituliramo; ali ovaj prijatni amice imô je ipak na naše narodno slovstvo vrlo neprijatan upliv. Latinizam je učinio da smo polje naše književnosti zanemarili. Latinizam je uzrok što i sada jošte knjiženstvo naše tako rđavo napreduje. Latinska ontografija pretvorena u hrvatsku loksografiju (kri-vopis) kamen je smutnje na kojem i dan-danas jošte posrćemo.

Kao pobornik ideje o jednom južnoslavenskom narodu s više narodnosnih ogranaka, Nemčić se trudi da pokaže da je sloga u tom narodu osnova svakoga napretka, a nesloga zlo koje pogađa svakoga podjednako. Neslogu rađaju uskogrudni patriotizmi, kaže on i dodaje:

[...] značajnost lokalnog (mjesnog) patriotizma koja se u malenkastom ponosu nad preimućstvi vlastitog i u odsutnom preziranju susjednog, premda srodnog gnijezda očituje. Bolest koja žitelje raznih Italije gradova već od negda karakterizira. To je onaj prižižak koji toliput ratnu zublju među jednakorodnom braćom upali; one škare koje jedinost Italije razrezaše i u političke knpe, ko što ju danas zrijemo, pretvorise.

Ni Nemčić nije imao jasne predodžbe o narodnosnoj strukturi Južnih Slavena, što nije ni čudno s obzirom da je proces nacionalnog buđenja, modernog nacionalnog struktuiranja južnoslavenskih

⁵⁹ M. Bogović, »Životopis A. Nemčića«, *Pjesme A. Nemčića*, Zagreb, 1851.

⁶⁰ Mora biti da je Nemčić tu misao izrekao uviđajući latinizam i u svom pisanju, u strukturi rečenice, u sintaksi. Kao kajkavac on je učio štokavski, najviše čitajući, kako sam kaže u »Životopisu«, stare hrvatske pisce i »naše prelijepe narodne pjesme«. O Nemčićevu stilu i jeziku s mnogo kajkavizma i turcizma i kovanica pisao je V. Dukat (*Rad JAZU*, knj. 197, 1913; *Rad HAZU*, knj. 273, 1942). Kao purist u jeziku Nemčić je mjesto tuđica izmišljao nove riječi, od kojih su se neke sačuvale do danas: stovariste, jednostavan, raznobojan, samodopadan, i dr. Mnoge se nisu sačuvale: vodokop (bunar), gvozdenica (željeznica), istrkalište (kolodvor).

naroda, bio na početku svoga toka. Doduše, Nemčić se češće nego drugi, prijašnji putopisci i ostali pisci ilirizma, služi imenom Hrvat i Hrvatska. On tako domovinom nazivlje Hrvatsku (tzv. gornju Hrvatsku pod upravom Sabora u Zagrebu, a ne i od nje administrativno-politički odvojenu Slavoniju, Dalmaciju i Istru), a ne, kako pi se moglo očekivati, Ilirijom ili Slavijom. Hrvate nazivlje Hrvatima, a ne Ilirima (»sastasmo se s jednim Hrvatom s otoka Krka. To je bio gospodin Celebrini« . . .), a Slavene Slavjanima: »Slavjana, kô što sam razumio, imade u ovom sveučilištu dosta (oko 50), al uzajamnosti manje nego bi se pravedno očekivati moglo«. Uzrok tome ne treba tražiti možda u većoj nacionalnoj svijesti Nemčićevoj, već jednostavno u činjenici što je on putopis stvarao »u poznoj jeseni 1844«, tj. u doba kada je bila na snazi zabrana ilirskog imena, i što su *Putositnice* bile pred izlaskom iz tiska baš u času kulminacije političke napetosti u Zagrebu između iliraca i mađarona, kojom je prilikom vojska pucala u narod i ranila ili ubila preko pedesetoro ljudi, većinom iliraca, i kojom je prilikom Nemčićev pobratim Mirko Bogović, pisac hrvatski, u neposrednoj blizini Nemčića bio teško ranjen.

5. ZAKLJUČAK

Putopisna proza ilirizma, kao i sveukupna hrvatska književnost i kulturna djelatnost toga doba, bila je snažno prožeta jako naglašenim patriotizmom, i to pretežno s koegzistentnom prosvjetiteljsko-didaktičnom pratnjom. Ta je pojava bila logičan duhovni plod određenih društvenih i političkih prilika u banskoj Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri i Vojnoj Krajini, u kolonijalnim pokrajinama razdrobljene zemlje u kojoj su se nakon višestoljetne državne, političke, ekonomske i etničke disperzije pojavili povoljniji početni historijski uvjeti za dugotrajan proces kompletnog ujedinjavanja i osvješćavanja hrvatskog naroda, tj. materijalnog i duhovnog konsolidiranja hrvatske nacije. Taj patriotizam preporodnog tipa, kao bitan sastavni dio ilirskog pokreta, proistekao je iz novih društvenih, protufeudalnih snaga nove, napredne građanske klase. Te narasle građanske snage pučanskog podrijetla vidjele su izlaz iz potčinjenog, ropskog položaja svoje domovine i sunarodnjaka, u organiziranom radu na prosvjeđivanju svog naroda, u jezično-književnom zbližavanju južnoslavenskih naroda te u praktičnim političkim akcijama kroz legalne državne institucije Monarhije. (O radikalnijim i revolucionarnijim potezima hrvatski su pisci mogli raspravljati na tajnim sastancima, u kružocima, ali ne i u književnim djelima ili publicistici.) Cjelokupan svoj (ilirski) preporodni program temeljili su na probuđenom patriotizmu građanskih slojeva i na nacionalnom

osvješćavanju naroda. Zato je preporoditeljima patriotizam postao osnovno mjerilo svih vrijednosti, i etičkih i estetskih.

Dominacija patriocentrizma i u oblasti umjetnosti, iako nije unapređivala umjetničku kvalitetu hrvatske književnosti ilirizma, je ipak na posredan način unapređivala, gledano u cjelini, samu tu književnost, jer je ubrzavala proces njezina prirodnog razvitka. Budeći nacionalnu svijest, jačajući narodni otpor prema porobljavanju, prema mađžarizaciji, germanizaciji, talijanizaciji i »islamizaciji«, šireći kulturu, a napose zajednički (rasprostranjeniji, novoštokavski) jezik nekolicine naroda i književnost na tom jeziku, ilirci su učvršćivali temelje nacionalnoj književnosti i tako joj omogućavali da postepeno, u narednim periodima dosegne više umjetničke domete.

U doba ilirizma primat patriotizma i patriotskih kriterija u vrednovanju sveukupne književne i druge javne djelatnosti bio je normalna pojava; taj primat nužno je proizlazio iz bitnih odrednica ilirskog pokreta. Jer, ravnati se u to doba, u tim književnim i jezičnim (ne)prilikama, pretežno ili isključivo po umjetničkim ili znanstvenim mjerilima i uzusima značilo bi raditi izravno protiv pokreta, protiv preporodnih nastojanja, protiv interesa naroda, protiv same književnosti. Ilirska »diktatura« patriotizma u svim pravcima i vidovima društvenog života i umjetnosti nije, prema tome, bila anakronizam ni kapric tih kulturnih i književnih djelatnika ilirske orijentacije. Tek pri kraju tog razdoblja, kad je ilirizam dosegnuo kulminaciju uoči revolucionarnih gibanja 1848. i uoči svog »sloma«, patriotizam počinje najprije polako a potom sve brže i u oblasti književnosti ustupati mjesto umjetničkim mjerilima. (Patriotizam kao umjetnička menzura u hrvatskoj književnoj povijesti i kritici u neprekidnoj je upotrebi do dana današnjeg.)

Putopisci ilirizma iskazivali su svoj patriotizam u oba moguća oblika manifestiranja čovjekova odnosa-stava prema domovini, i u emocionalnom i u racionalnom obliku. Njihov patriotizam izvira o je iz njihova srca i mozga, iz osjećaja i svijesti. Ljubav prema domovini kao teritoriju i narodu ideologizirali su i oni kao i svi pisci ilirizma, doduše jedni više drugi manje i svaki na svoj način. Ta ideologizirana ljubav bila je usmjerena više prema domovini kao geografskom (točno nedefiniranom) pojmu nego prema narodu kao etničkoj, a još manje kao nacionalnoj kategoriji. Stoga bi se na neki način moglo reći, koristeći nijansne distinkcije hrvatskosrpskih riječi-sinonima za pojam patriotizma, da su ti putopisci bili više domoljubi nego rodoljubi. Ta pojava, da su nešto više isticali ljubav prema »domu« nego prema »rodu«, poznata je u literaturi jugoslavenskih naroda u većoj mjeri nego u nekih susjednih, nacionalno kompaktnijih naroda, npr. u Talijana ili Mađžara. Ona je duboko ukorijenjena u historijska zbivanja i sudbine tih naroda na pripada-

jućoj geopolitičkoj vjetrometini. Zato je patriotizam tih širih, ne strogo nacionalnih dimenzija, često uzdizan na stupanj ideologije ne samo naprednih ili revolucionarnih pokreta, već je kao ideologija unosen i u druge sfere duhovne nadgradnje.

Ni putopiscima ilirizma, sudeći po strukturi njihova patriotizma, nije bio jasan pojam naroda i nacije. Nalazeći se u središtu pokreta, koji je pod programskom parolom o narodnom jedinstvu Južnih Slavena počeo stvarati pod nenacionalnim imenom modernu hrvatsku naciju, i u vremenu vrlo agresivnog mađjarizma i mađžarskog nacionalizma (pored ostalih prijetnji hrvatskoj naciji), ni ti putopisci nisu zapažali razlike između pojma naroda i pojma nacije. Na temelju jezičnih, etničkih i kulturnih srodnosti smatrali su i oni u putopisima da su svi Južni Slaveni u etničkom smislu jedan narod s više ogranaka. Koji su to ogranci — oni nisu uvijek sigurno znali. Ogranke su definirali donekle po nacionalnim obilježjima a većinom po teritorijalno-geografskoj pripadnosti (Bošnjaci, Hercegovci, Hrvati, Dalmatini, Slavonci, Istrijanci, Srblji, Štajerci, itd.). Tek u narednim desetljećima, kad iliraca i ilirizma nije bilo na političkoj i kulturnoj pozornici, u toku daljnjih procesa modernog formiranja južnoslavenskih nacija, pojmovi o narodima i nacijama na Balkanu, tj. među Južnim Slavenima, postajali su u suvremenom smislu jašniji, iskristaliziraniji. Ta »zbrka« u iliraca, a tako i u putopisaca, imala je glavna dva izvorna uzroka: jedan je bio u tome što se nacionalna svijest južnoslavenskih naroda, koji su živjeli u veoma teškim i složenim prilikama kroz stoljeća, tih godina počela eruptivno buditi; drugi je bio u ilirskoj koncepciji i tumačenju podrijetla Južnih Slavena kao direktnih potomaka starih Ilira, kao dakle autohtonih naroda na balkanskom teritoriju (doseljenih prije Rimljana i »Mongola«, tj. Mađžara). No mora se napomenuti da to ilirsko tumačenje nije ni u najortodoksnijih interpretata, kao što je bio ilirski vođa Gaj, negiralo nacionalnu samosvojnost južnoslavenskih naroda. I Gajeve je formulacija dopuštala i u neku ruku sugerirala postojanje nacionalne domovinske pripadnosti,⁶¹ koja je uočljiva i u putopisima ilirizma.

Putopisni patriotizam ilirizma u pravilu obuhvaća više od nacionalne i seže dalje od teritorijalne (»državne« ili regionalne) pripadnosti; omeđen je uglavnom južnoslavenskim nacionalno-teritorijalnim koordinatama i panslavenskim težnjama. Ti putopisci dakle ljubav prema domovini protežu s užeg (npr. Jukić s bosanskog) na širi etnički teritorij, ali međutim svaki se od njih istodobno smatra

⁶¹ Gaj je često ponavljao misao iz proglasa za 1840: »Namjera naša nije posebna imena ukinuti, nego ih samo pod skupnim narodnim imenom sjediniti, jer su sa svakim posebnim imenom skopčani posebni događaji koji sakupljeni čine dogodovštinu obćenite narodnosti ilirske«.

pripadnikom jednog narodnosnog ogranka, u ovom slučaju hrvatskoga. Prema tome moglo bi se reći da su i oni kroz patriotizam južnoslavenskoga karaktera vršili narodni preporod i budili nacionalnu hrvatsku svijest u svom narodu. Ta crta u putopisaca nešto je uočljivija nego u drugih pisaca ilirizma. Do toga je došlo vjerojatno najviše zbog osobitoga, putopisačkog, odnosno »objektivističkog«, uspoređivačkog načina promatranja i rezoniranja, ali i zbog činjenice što su ti putopisci, putujući uglavnom izvan uže domovine, više od ostalih pisaca prevladali Gajevu ilirsku koncepciju (tj. »Čeh-Leh-Meh« zabludu) simbolički sadržanu i u tzv. ilirskom grbu od šestokrake zvijezde s polumjesecom.⁶²

Putopisni oblici patriotske svijesti u najbitnijim crtama podudarni su s patriotskom sviješću u drugim književnim vrstama ilirizma, kao što su mesijanizam⁶³ (u vrlo malim dozama), vapaj za slogom, zajedništvo »narodnog« jezika i književnosti na tom jeziku, historizam, panslavizam, veličanje duhovne, brojčane i etičke superiornosti Slavena, isticanje dobroćudnosti i miroljubivosti ali i hrabrosti Slavena, oslanjanje na usmenu književnost, itd. Unatoč tomu i nekim drugim momentima, kao što je militantnost u načinu izražavanja patriotizma, u patriotizmu tih putopisaca nema nacionalne ni bilo kakve druge intolerancije prema neslavenskim narodima. Nacionalne intolerancije nema ni prema Mađarima, s kojima su se ilirci žestoko sukobljavali, ni prema Turcima, koje su inače smatrali najvećim krivcem za mnoge nevolje »ilirskog« naroda. Oni pak oblici animoziteta prema mađarštini, turštini, germanštini ili talijanštini u vlastitom narodu nisu rezultat nacionalističke reakcije, već oslobodilačkog revolta prema tuđim osvajačkim pretenzijama i tuđem nacionalizmu. U putopisnom patriotizmu nema naime ni patriotske ni nacionalističke frenezije, koja bi se, s obzirom na sveukupnost zbivanja i zagrijanost vrlo mladih preporoditelja, možda mogla očekivati.

I u jezičnim pitanjima, kao najbitnijim elementima nacionalne, odnosno patriotske svijesti u to doba, putopisci ilirizma ne razlikuju se od ostalih iliraca. Njihov stav u tom pogledu dvostruko je podudaran s općim pogledima iliraca na nacionalni jezik: kad su god u putopisima progovorili o toj problematici, redovito su zagovarali

⁶² Grb, donesen u *Danici* 1840, br. 4, str. 13, izrađen je tako da krakove zvijezde sačinjavaju po dvije riječi »narodnih« imena (Bačvani-Banaćani, Horvati-Slavenci, Dalmatini-Dubrovčani, itd.), a ispod zvijezde polumjesec sačinjen od riječi-imena »turskih« Slavena (Serblji, Bošnjaci, itd.). Unutar zvijezde u odebljanom krugu stoji tekst: »Bog pomozí k našoj slozi«.

⁶³ Putopisci ilirizma, iako im je bila bliska mesijanistička misao Kollárova, nisu bili sasvim skloni kolarovskom miroljubivom evolucioniranju »ilirskog« naroda.

»ilirski«, štokavski (tj. novoštokavski) jezik kao »zajednički« svim južnoslavenskim narodima, smatrajući ga svojim materinskim jezikom (iako u većini nisu ni bili štokavci); osim toga, oni su putopise, iako dakle nisu bili štokavci (izuzevši samo Jukića), pisali štokavski. I to je ono što u stanovitoj mjeri začuđuje, ne samo u vezi s putopiscima već uopće u vezi s ilircima. Ilirci su se opredijelili za štokavštinu nasuprot svojoj tezi s kojom su istupali i od koje su polazili u izgrađivanju svojih gledanja na nacionalni jezik i nacionalno biće naroda. Tvrdili su naime da se nijednim jezikom koji nije materinski ne može ljudsko srce u potpunosti izraziti. Tu je misao eksplicirao i Gaj u raspravi pod karakterističnim naslovom »Nema domorodstva bez ljubavi materinskog jezika« (*Danica*, 1835, br. 17), obrazlažući zašto je neophodno da se uvede štokavština a napusti kajkavština i čakavština, i to dakle u raspravi koju je napisao u kajkavskom narječju. Tako su eto i putopisci, nasuprot svom geslu-tezi »žrtvovali« svoj materinski (kajkavski i čakavski) jezik a da nisu ni pomislili kako time oštećuju svoje patriotsko i nacionalno osjećanje ili nacionalno biće većeg dijela hrvatskog (»kajkavsko-čakavskog«) naroda. To su oni, dapače, učinili s razložitim uvjerenjem da tek tako jačaju i patriotsku i nacionalnu svijest u svom narodu koji je i u tom pogledu bio jedan od najugroženijih među evropskim malobrojnijim narodima.

Ali osim tih i drugih sitnijih podudarnosti postoje i određene razlike. Putopisci, naročito oni bolji, izraziše svoje domoljublje s manje patetične daklamacije, premda su i oni, izuzevši Matiju Mažuranića, istupali kao propagatori narodnih i narodnosnih ideja i ideala. Osim toga, putopisci su u svom patriotizmu, ako se tako može reći, etnografskiji nego pisci drugih djela, što je posve razumljivo s obzirom na tadanju duhovnu atmosferu i na opći princip nastajanja putopisnog žanra (putovanjem i promatranjem). Iz istih je razloga njihov patriotizam jače nabijen folklorizmom i pučkim načinom voljenja domovine, zavičaja. Njihovo je domoljublje nacionalnije, što je također razumljivo kad se zna da su putovali uglavnom izvan uže domovine i da su kontrastiranjem s drugim, stranim nacionalnim sredinama i vrijednostima, lakše uočavali i jače isticali svoje nacionalne, zapravo »domovinske« domaće osobitosti. Kao žanrovsku specifičnost treba shvatiti i naglašenije isticanje prirodnih ljepota domovine u tih putopisaca, koji su postojeću tradiciju u tom pogledu (Hektorović, Zoranić) samo produžili na svoj način i kroz opise adekvatnije izrazili svoje patriotsko ponašanje na putovanjima. Kao što su ti putopisci realističkiji od drugih pisaca ilirizma (jer putopisac većinom opisuje što realno vidi a manje ono što u mašti zamišlja), tako je i putopisni patriotizam realističkiji nego u drugim književnim formama. Taj realizam jest klasicističko-pro-

svjetiteljskog izvora inkorporiranoga u osnovama samog oslobodilačko-preporoditeljskog pokreta, kojemu su ti putopisci svom dušom pripadali. Taj realističkiji (antiromantičarski) patriotski stav protkan je istodobno i romantičarsko-iluzionističkim; »utopističkim« odnošenjem prema domovini kao živom stvoru ali bez jasno određenih tjelesnih (teritorijalnih) i duševnih (nacionalnih) omeđenja.

Zbog oslobodilačkog karaktera preporodnog pokreta hrvatska je književnost ilirizma, a tako i putopisi kao njezin patriotski atraktivniji dio, poprimila i neka obilježja nimalo svojstvena evropskom tipu literarnog romantizma.⁶⁴ Bitni sadržajni elementi putopisne proze i patriotizma u njoj su karakterizirani vedrim, optimističkim, vitalističkim raspoloženjima i stremljenjima. Rezignacije, klonuća, sentimentalizma (kao npr. u Vrazovim *Đulabijama*) i raznih oblika misticizma, tako tipičnih svojstava razvijenog evropskog romantizma (u prvom redu njemačkog i poljskoga), u putopisima ilirizma i u putopisnom patriotizmu gotovo da nema, čak ni u onih minornih putopisaca. Oslobodilačka i borbena raspoloženja u pokretu, čvrsto impregnirana u intimnim intencijama preporoditelja, učinili su patriotizam u putopisima ilirizma poletnim i oporbenjačkim. U njemu je više šilerizma nego bajronizma. Zapadnjački romantičarski kult individualizma jedva se zapaža u putopisnom rodoljublju, jer je, kao oslobodilački fenomen, oslonjen na kolektivnost narodnog bića. U njemu nema ni zrnca kozmopolitske destrukcije zapadnjačke vrste, jer je okrenut ipak više prema stvaranju novog nego prema rušenju starog, postojećeg. Žudnja za Orijentom, tako karakteristična u zapadnim literaturama romantizma, motivirana je patriotskim razlozima, i to u jednom jedinom, najoriginalnijem putopisu ilirizma, u *Pogledu u Bosnu*, zahvaljujući više pustolovnoj naravi putopisca nego njegovu zanimanju za istočnjačku egzotiku.

Putopisi ilirizma, pisani ili u obliku (privatnih) pisama ili u obliku izravnog obraćanja čitaocima, dakle u tipično romantičarskoj tehnici, djelovali su snažno na romantičarski disponiranu dušu čitalaca i tako jače patriotski utjecali na patriotske dispozicije svojih suvremenika. Putopisci su tako, kroz prisan oblik pripovijedanja, u ulozu meritornih svjedoka uspješnije nego drugi pisci djelovali na nacionalnu svijest svojih sunarodnjaka. Tako se širio i patriotski duh kao općevažeći kriterij u prosuđivanju svih narodnih i ljudskih

⁶⁴ Osim Barca (o. c., J), o ilirizmu prema evropskom romantizmu vidi još što pišu: I. Frangeš, »Evropski romantizam i hrv. nar. preporod«, *Kolo*, NS, IV/1966, br. 8/9/10, str. 200—212; M. Gavrin, »Pjesništvo ilirskog preporoda u odnosu na njemačko i austrijsko pjesništvo«, *Hrv. knjiž. prema evropskim književnostima*, Zgb, 1970, str. 51—119; J. Wierzbicki, »Knjiž. ilirizam u odnosu prema zapadnoevropskim književnostima«, *ibidem*, str. 121—133.

vrednota. Zahvaljujući i toj putopisačkoj prisnosti, ali i određenoj književnoj kreativnosti tih putopisaca, patriotizam je u boljim djelima djelovao i kao estetski fenomen. Gledano kroz prizmu ondašnjih preporodnih zadataka i ukusa, patriotizam je doista bio i poželjan i privlačan u putopisnoj prozi, bez obzira što je i ondašnjem čitaocu profinjenijeg literarnog ukusa bilo jasno da tim putem, kad pisci postaju ambasadori patriotskih ideja svuda kamo se god maknu, na »turski« istok, ili »germanski«, odnosno »madžarski« sjever ili na »romanski« jugozapad, ne može putopisna proza u umjetničkom smislu stići daleko.

Jedna od bitnijih oznaka, koja ne proizlazi iz stila epohe ili pod utjecajem uzora nego proizlazi iz posebnosti talenata dvojice reprezentativnih hrvatskih putopisaca 19. stoljeća, Matije Mažuranića i Antuna Nemčića, sadržana je u naivno-humorističnu i blago ironičnu patriotskom pristupu stvarnosti koju putopisac kao začuđen putnik-svjedok i zabrinut domoljub promatra i opisuje. Ta značajka, vidljivija u kićenom i feljtonističko-kozerskom pripovijedanju Nemčićevu nego u jednostavnom ali blistavu stilu Mažuranićevu, daje prozi ilirizma izgled veće književne zrelosti, a u zajednici s ostalim karakterističnim crtama, kao što je ljudska širokogrudnost, približuje taj putopisni patriotizam humanističkom internacionalizmu. Takav patriotizam, kao bitno svojstvo preporodne putopisne proze, obogaćuje opću sliku hrvatskoga književnog romantizma, koja se u mnogim karakterološkim crtama znatno razlikuje od romantičarskih književnosti drugih (»slobodnijih«) naroda u Evropi.

(Prvi dio veće cjeline)

A. *Franić*: PATRIOTISM IN THE CROATIAN TRAVEL-BOOKS
(PART I) TRAVEL-BOOKS OF THE ILLYRISM

Summary

In the first period of the Croatian Literary Romanticism, during the so-called Illyrian Movement, the whole literary production was permeated with patriotic feelings. Reading the travel-books written in the period, one has the impression that their authors travelled very extensively, chiefly outside Croatia, with the sole purpose of expressing their patriotic feelings and

A. FRANIC

meditations. Their patriotism is of specific romantic-illusionistic and nationalistic-liberational character and is expressed in the form of love for the Native country as territory rather than for the People as national category. Having sprung from a political movement with a non-national name (Illyrian Movement) with the aim of achieving the national and political liberation of the South Slav peoples, the patriotism acquired a militant component relying on the collectivistic force of its people with an appeal for common Slavophilic links and harmony of all Slavic nations and people. Thus in the travel-books, patriotism appeared in a specific, rather realistic than romantic, variant: the patriotic spirit and the manner of writing are to such a degree realistic in the actual details that, generally speaking, the writers could be considered realists, not romantics.

Although the writers of travel-books were also indoctrinated with the typical Illyrian ideas of the impressive grandeur and messianic role of the Slavs, these ideas appear in a more discrete manner in their patriotic meditations than in other texts of the movement. In the majority of cases, partly because of the »objectivistic« logic of observation typical of travel-books, they had overcome to a considerable degree Gaj's Illyrian concept of the South Slavs and their national names, also symbolized in the Illyrian emblem (the star with the crescent moon). The clarification of the patriotic concepts in the author's minds was due to the fact that they travelled chiefly outside Croatia: M. Mažuranić and I. F. Jukić in the mystery-clad Turkish Bosnia; I. Trnski and A. Nemčić in the notable regions of Italy; S. Vraz in the brotherly Slovenia, etc. For the same reason there grew a certain patriotic nostalgia and a militant dissatisfaction with the lack of patriotism in their co-patriots, or because of some other national-patriotic deficiency of their own people and country. In this mood, outside their native country yet linked to her with their whole beings, they often exaggerated in exalting the cultural and other monuments of their nation.

Besides the general characteristics which are typical in varying degrees of all travel-books, some specific traits of patriotism are evident in the first two, also the best, books of travel prose written by two exceptionally gifted authors: in *Pogled u Bosnu* (1842) by M. Mažuranić and in *Putositnice* (1845) by A. Nemčić. Thus one of the more essential traits, derived from the originality of the two representative 19th century Croatian authors of travel-books and not from the style of the epoch or in the imitation of models, is briefly the naive humorous, sometimes gently ironical, patriotic approach to objects and events which the authors, apprehensive patriots and surprised travellers, perceive and describe in their books. This patriotic element, humorous and ironical, more evident in the ornate causerly of Nemčić than in the simple and brilliant style of Mažuranić, gives this prose the appearance of reater literary and spiritual maturity; in conjunction with other characteristic traits, such as national and religious tolerance, it gives this »travel-book patriotism« a dimension of international nobility.